

Юрїй Клен

**ПРИГОДИ
АРХАНГЕЛА
РАФАїЛА**

Юрій Клен

ПРИГОДИ АРХАНГЕЛА РАФАЇЛА

Есе та новели

ECE

«Мідь звенящая»

17 травня 1947.

Біблійний переказ, згадуючи про щасливе життя в едемі, згадує також про дерево пізнання добра й зла, що його овочів заборонено було їсти. Одна проти одної стоять дві суперечливі заяви. Господня: «Коли скуштуєте з того дерева, смертю помрете». Змієва: «Скуштувавши, дорівняєтеся богам». Ця обіцянка й та загроза не відразу здійснилися, а здійснюються поволі, протягом життя, яким живе людство. Людина єдине створіння, що розрізняє добро й зло. Дряпіжний*¹ звір, що роздирає вівцю тому, що мучить його голод, не розрізняє, і тому йому гріха немає. Крок за кроком опановуючи таємниці природи, людина все більше дорівнює богам. Сок скуштованого яблука діє в ній, як повільна отрута, якою помалу просякає все її єство. Обіцянка змієва прибирає форм все реальніших. А загроза Господня? Людина не тільки стає всезнавчою, а також суперником Божим, творцем нових світів – деміюргом і руйначем. Може, незабаром їй удасться місяць розщепити на окремі тіла, або створювати з елементів, що їхню таємницю вона збагнула, нові місяці, не так, може, нові колонії для прийняття зайвої людности, як надатмосферні бази для обстрілу ворожих континентів. Образ космічної війни перестав бути витвором казки й стає можливістю.

¹ Коментарі до слів, позначених зірочками (*) – у категорії «Примітки».

Читавши Одкровення Йоанове, чи не дивувались і не жахались ми нищівній жорстокості Господній з «конями блідими», чумними болячками, отруєною водою морів і криниць, вогнем небесним і всякими іншими муками, що люди від них рятуючись, тікатимуть у гори й печери, благаючи: «Впадіть на нас і поховайте нас під собою». Дивувались... аж поки не дожили до останньої світової війни та побачили, що всі ті апокаліптичні жахи зовсім не насилатиме Господь, а люди самі на себе, що їхній нищівній жазі й жорстокості нема ані меж, ані краю. Коли Йоанові в його страшному видінні ввижались землетруси й центнеровий град, що, падаючи, трощитиме все, то він вживав тільки старих назв для нових предметів і явищ, для яких тоді ще не існувало нашої термінології. А Господня загроза «смертю помрете» все неминучіше зависає над нами. Дорогою ціною доводиться людині платити за своє знання: ціною душі своєї і безсмертя її. Чи ж не сказано в Євангелії: «Що людині з того, що здобуде вона весь світ, а душу свою занастить?» Всі скарби, вся потуга, вся влада, все знання таємниць життя й природи до нічого їй, якщо за всі ті здобутки доведеться заплатити душею своєю.

Та чи не говориться ще в другому місці Євангелії: «Якщо людина розмовляла би всіма янгольськими голосами, а не мала би в собі любови, то була б вона, як мідь дзвеняча».

Звідси ясно викреслюються два завдання: врятувати свою душу; виплекати в собі любов. Чи не рятували ми душу свою, кидаючи насиджені місця та подаючися світ-за-очі? Гнала нас, може, насамперед

загроза втратити життя своє і наразити тіло на тортури, але підсвідомо підносила певно свій голос загроза ще страшніша – занепастити душу свою. Бо що проти всіх мук концентраків*, проти жаху сибірської тайги та соловецької пустки, проти голоду й холоду оте повільне гашення іскри духової, затоптування в болото душі нашої, оте поступове переродження в покірного автомата, в знаряддя влади, яка знищувала б у нас усе, що ми звикли вважати за моральне, яка виховувала б у нас нову мораль, за якою зрада, денунціяція*, немилосердя є чеснотами? Якщо ми втекли тієї страшної долі, врятувалися від того лицемірства, яке втискає синові до рук револьвера, щоб розстріляв матір свою за «контрреволюцію», якщо пробуємо, йдучи шляхом усіх шляхетних вигнанців, спасати свою душу, не ушкодити її за ціну придбання всіх скарбів світу, то чи не постає ще нагальніше друга для нас вимога: не бути «міддю дзвенячою»?

Та сучасне людство Заходу ще далеке від усвідомлення, що тільки любов урятує його від падіння в ту прірву, до якої повним галопом несе її «конь блід». Коли китайський кардинал відвідав Париж та роздивлявся на плякати, що змальовували й описували ті жорстокості, що під час війни dokonувалися над французами, він сказав: «Що ви витерпіли, це десята частина того, що нам довелося перетерпіти від японців. Але в нас заборонено виставляти такі речі, щоб не

збуджували вони жадобу помсти й не роздмухували ненависть, яка має згаснути, коли запанував мир.

Нам далеко ще до тієї немудрої мудрости Сходу.

Коли запитали Ганді*, що робити, щоб на Сході вербувати людей для християнства, він дуже серйозно відповів: «Треба вам жити за заповітом Христа». Отже, вербувати наочними прикладами. Істину про «мідь дзвенячу» цей індус краще зрозумів, ніж хтобудь з християн.

Якщо християнські заповіти визнавались принаймні теоретично у взаємовідносинах окремих людей, то у взаєминах народів їхнє не те, що застосування, а навіть теоретичне визнання вважалося за безглуздя й романтичну мрію недолугих пацифістів. Думалося: чим гірше житиметься сусідові, тим краще мені. Мораль гітлерівців була: чим більше знищимо чужого люду, тим більше простору лишиться нам. Застосування будь-якого морального принципу вважалося за кволість і зраду. Ця антимораль збанкрутувала на сто відсотків. Виявилось, що скрайній егоїзм був не тільки неморальним, а й безглуздим, і ті, що ним керувалися, самі собі копали яму. Отож людство, що не послухалось голосу серця, мало б тепер послухати голосу розуму, який йому каже те саме.

Чи не маємо й ми в наших громадських відносинах слухати, що каже нам серце й розсудок? Не шанувати тих вигод, здобуття яких зв'язане з занпащенням душі нашої? Пам'ятати, що, навіть заговоривши всіма янгольськими голосами, ми лишимося »міддю дзвенячою«к, коли не виховаємо в собі любови до

ближнього, поваги до Його особи, тієї самої, якої вимагаємо до особи своєї?

Бож і кожний окремий з нас, пройшовши крізь іспити важкі, зневірившись у досьогочасних методах, що нормували життя, стоїть на тому самому повороті дороги, на якому стояло людство, усвідомивши раптом, що обіцянка змієва «дорівняєте богам», яка вклала йому до рук владу нищити світи й здобувати космос, нерозривно зв'язана з прокляттям Господнім «смертю помрете», що є загрозою як фізичного знищення роду людського, так і нашого знищення духового, якщо платою за «богорівність» має бути наша душа.

Чудо Воскресіння

Білявий світанок. Ще сонце десь під обрієм. Ще хиляться квіти, обважнілі великими краплями роси. Ще навіть небо не рожевіє у півсвітлі-півсутіні ненародженого дня. Смуток, який лежить на травах і деревах, який проймає звичайно природу перед пробудженням її від сну, немов би розлився і в самому повітрі. Тільки самотня жінка блукає стежками саду і чогось шукає, чогось виглядає. Де найду Його? Куди ж поклали Його тіло, чиє тіло я хочу вмастити пахучими мазями і начинити речовинами, що врятують його від тліну? А он і сам садівник, бо хто ж це інший може тут блукати у таку ранню годину? Чи не окликнути його? Так, він обертається на оклик. Але замість відповіді на питання, коротко й пестливо кидає тільки одне слово:

— Маріє!

І враз немов блискавка пронизує жінку, така сліпуча, що, здається, розтопить її мозок, усе єство її, — і вся вона розчиниться у якомусь блаженному пориві, де змішалися жах, радість, зчудування, непевність — і раптом певність, певність... І з криком «Учителю!» вона кидається Йому до ніг. Та чує голос, голос Його, такий знайомий:

– Не торкайся мене!

Але як же вона Його відразу не впізнала, Того, услід за ким ішла стільки років, біля ніг якого сиділа, слухаючи слів Його, хто став для неї сонцем, яке бачиш щодня і яке вело її крізь будні життєві, що раптом засяяли фарбами, як свято весільне?

Та чи це могло їй на думку впасти, що Той, кого вона бачила, розп'ятим, а потім мертвим, міг встати з гробу і ходити по саду у плоті своїй? Та чи ж не змінився й сам Він трохи, бо щось нове з'явилося в Його обличчі, немов відблиск сяйва неземного ліг на нього, яке немов опрозорило всю Його постать і тепер променіло з кожної бганки Його одягу. Тож недаром гукнув Він їй, застерігаючи: «Не торкайся мене!» Неначе сам дотик міг би спопелити її на місці!

Та не повірили учні словам її. Напівбожевільній від скорботи жінці явився привид у сутінках ранкових, витвір її хворої, подіями попередніх днів екзальтованої фантазії...

А ось двоє йдуть шляхом, що веде до Емауса.

Під свіжим враженням недавніх подій вони розмовляють про те, що сталося, про те, як позбавили життя людину, що була мудрим великим учителем, ім'я якого згадується з побожністю; як пішла чутка, що він воскрес і ходить по землі.

І ось подорожній якийсь пристав до них, почувши розмову їхню. О, він добре втямив науку розп'ятого, бо починає говорити, говорити, викладати так її, ніби все життя йшов за ним і слухав Його.

Серця тим двом горять, обличчя палають, слухаючи слів, що западають аж у саму душу, розгоряючись там кострищем великим. Та ось вони вже коло мети. Пора й повечеряти. Він бере хліб і ламає його, благословляє... і по тому рухові рук його, по тому, як він хліб розломив, вони вже пізнають... Пізнають, чи ні? Та це ж питомий йому рух, якого не сплутаєш з жестом іншої людини! Чи ж не спостерігали вони

здалека, як той хліб завжди ламав перед натовпом?! Вже несподіваний викрик майже вихоплюється їм з горла. Та раптом... нема Його. Немов розтанув у весінньому повітрі, розплився. Та чи це був Він справді?

Чи не омана то? Але у вухах ще звучать слова Його, руки ще тримають хліб, що його Він розломив. Так і вони теж стали свідками, що підуть свідчити перед світом, що Розп'ятий ходить по землі.

І ширяться, ширяться чутки. То тут, то там Розп'ятий нібито об'явився. Тож жінки знайшли уранці печеру, що правила за гріб, порожньою, чи ж не бачили вони двох юнаків у білих одягах, з світлосяйними обличчями, які сказали: «Що ви шукаєте живого серед мертвих!» Та чи ж можна вірити жінкам, які все перебільшують і часто виплід уяви своєї приймають і видають за дійсність? А ті учні, що бачили його на самотній дорозі. Та чи ж мало брехунів на світі, що їм справляє радість оповідати байки і казки!

– Не повірю, поки не вкладу пальців своїх у рани його, – каже Хома.

О, його не обдуриш, він ніколи не вірить, поки сам не побачить, не намацає.

– Дурниці, – так коментує він кожне оповідання про нібито воскреслого.

І ось у хаті при замкнених дверях і вікнах зібралися вірні, ті що ходили за Ним, що плачуть за Ним. Вони сперечаються, то доводячи, то спростовуючи чутки про воскреслого. І раптом – серед покою, для всіх зримий, у звичайному одягу своєму стоїть Він і чути вітання його:

– Мир з вами!

Всі, скам'янівши, німіють, з жахом і подивом дивляться і не знають: вірити чи не вірити. «А чи ж не може то бути хтось схожий на Нього, що іменем Його прикривається та вводить в оману людей? – – така думка шугає в голові Хоми. – Бо якось по-іншому променіють очі йому й обличчя».

І раптом чути голос Його, такий знайомий, – о, той голос не сплутаєш з ніяким іншим:

– О, ходи сюди, Хомо, поклади пальці в рани мої, – І Хома підходить, намагає рани на руках і ногах, і Той, ще загадковий і нерозгаданий, бере його руку і кладе собі під серце, і там Хома намагає глибоку рану, що робив її спис.

– Бачу, дотикаюся плоті і вірю! – викликає він.

І Той, уже пізнаний, незаперечний в існуванні своєму, лагідно каже:

– Блаженні ті, що не бачили, а вірять.

Тоді Хома падає Йому до ніг, а все тіло його здригається від плачу.

Чому так важко повірити в те, що називається дивом? Чи ж не сповнене див усе довколiшiнє життє наше? Чи не є дивом саме наше iснування? Те, що пересуваємось по землi? Що матерiя мозку нашого мислить? Що хвилi етеру, увiйшовши в око наше, викликають враження барв? Що планети кружать в рiчному танку i навколо сонця? Що сонцям тим, якi горять у просторi, числа i краю нема? Що самi ми з усiєю нашою планетною системою летимо, падаємо у спiральнiм кружиннi у прiрву, яка дна не має?

Ми не називаємо це дивом, бо це є повсякденне. Уперше побачивши, як магнет притягає залiзо, ми ладнi

це прийняти за диво. Але що земля притягає наше тіло до себе і не дає йому зависнути в повітрі, ми не називаємо дивом, бо так звикли до цього, що навіть не усвідомлюємо.

А існування життя на землі! Серед різних форм того існування, чи не є одна, що й нам у нерозгаданості своїй здається дивом, а саме – еволюція метелика?

Он повзе гідкий хробак по землі, чи по дереві, годується листям, жере, жере, не бачить нічого з того, що підноситься над його хробачим краєвидом, і ось він, ніби стомлений життям своїм приземним, тче навколо себе густе павутиння, кокон, мумію і поринає в летаргічний сон. Отой самотканий саркофаг береже його від випадковостей життя: вже не з'їсть його птах під час того сну, такого на смерть схожого. І в саркофазі тому відбувається дивна метаморфоза: огидний хробак поволі перероджується в чарівного метелика, що, розгортаючи крила, розриває кокон свій і вилітає в простір, сяючи весельчатими барвами крил своїх.

Чи ж не є оте, досі незбагнуте переродження хробака в метелика символом довічного воскресіння? Символом з мертвих встання Христового і посмертного злету душі нашої, яка житиме у сферах етерних, де горить вічна слава Господня?

Так, а чому ж ми не знаємо, не відаємо про те майбутнє душ наших буяння у сферах горніх? – запитаєте ви. А чи ж тямить хробак, що можливе, крім його, хробачого повзання по землі, якесь інше існування, що є летом і буянням з квіту на квіт, куштуванням меду з келіхів квіткових, купанням у

променях соняшних? А якби йому, хробакові, показати метелика, чи пізнав би він себе у тому крилатому створінні, він, що, до землі прикутий, не спроможний є побачити те, що діється вище, понад видноколом його хробачого краєвиду?..

Крізь Великодні минулі...

Ні в одній країні, мабуть, Великдень не святкувалося так урочисто, як у нас в Україні. У народів германських, німців, шведів та інших найулюбленішим святом є Різдво, але Великдень став найурочистішим святом православної Церкви.

У давній Персії існував культ Мітри, бога, що прийняв великі муки, і свято його відповідало нашому Великодню. Легенда про Мітру багато спільного має з історією Христових страждань, бо й він розпинався людьми.

Пам'ятаю, як у дитинстві вражав мене той епізод, що Пілат умивав руки перед очима народу, тим немов би вмиваючи себе від гріха. Дивним здавалося мені, як могла йому прийти думка розіграти таку оригінальну, на мій погляд, комедію. Аж багато пізніше довідався я, що то був обрядовий звичай, запроваджений у римському суді, і що це робив кожний суддя перед смертними вироками, наочно тим обрядом доводячи, що не лягає на нього особиста відповідальність за смерть того, кого карає уряд, і нічогісінького оригінального тут не було.

Наше століття не застосовує того обряду, бо води всіх морів і океанів не вистачило б, щоб відмити кров безвинно пролиту мільйонів жінок, дітей і беззахисних старих людей. Воно зрезигнувало* з символіки. За часів останньої війни запроваджено свого роду «конвеєрні» способи страти, способи масового нищення...

Але Великдень зв'язаний у нашій уяві не зі смертю, а з життям, – життям, яке ту смерть пододало, і з весною, коли природа прокидається від зимового сну. Чи ж не було подібне свято й у єгиптян, які знали легенду про бога Озіріса, розтерзаного на частки, і воскреслого?

Спогад мій лине до дитячих років, до тих бучних весняних ночей, коли навколо церкви палали бочки зі смолою, коли жінки, розклавши навколо свої паски і крашанки, чекали на вихід священника, що має святити їх. Великодня неділя в одному місті на Волині. Після служби Божої веселий натовп перед церквою. Червоні, сині, жовті стрічки в дівочих косах. Хлопці з кишенями, набитими крашанками. Український звичай «цокатися»: у кого крашанка міцніша й проб'є кінцем чужу крашанку, той виграв. Б'ють спочатку гострішим кінцем, а коли розбився гострий, повертають тупим кінцем. У високій ціні міцна крашанка. Кріпость її випробовують, постукуючи гострим кінцем по зубах. Всі хлопці прекрасні «знавці», «фахівці» тієї справи. Деякі хитруни проколюють шкаралупу й наливають воску. Кажуть, тоді яйце стає міцнішим. Але то вважається за ошуканство. Іноді може трапитись і «кам'янка», себто кам'яна крашанка. Але то вже справжній злочинець, хто нею користується. Та й таку «кам'янку» легко виявити, взявши її на зуби. Ось один парубок хизується, що вже виграв шістдесят крашанок. Певно прийшов на майдан, озброєний найміцнішими. Ось малий хлопець виграв одну по одній... «Кам'янка, кам'янка!» кричать другі хлопці. Та малий не звертає уваги. Він своєю крашанкою побиває усіх. «Кам'янка!»

уперто починають кричати інші. «Кам'янка?» перепитав він і з усього розмаху шпурляє крашанку, оту свою найціннішу зброю, об камінь, і вона розлітається на шматочки. Хлопці, засоромлені й здивовані цею саможертвенністю, замовкають...

Великодні в Києві... Я вже не хлопець, а студент. Гудуть дзвони в Софії, у Михайлівському, у Володимирському соборі, у «Залізній церкві»*, а ми веселим натовпом юнаків і дівчат переходимо з однієї церкви в другу. Чи ж можна в таку ніч спати? У ніч, коли повітря гуде й співає... Насамперед треба дочекатися хресного ходу, того моменту, коли священик, з'явившись на порозі церковному, проголосить «Христос воскрес!» А потім... хіба до світанку хтось піде додому, коли на Володимирській горі весною пахнуть бруньки на деревах, коли вітер з-за Дніпра доносить пахощі верби, яка щойно розпустилася!

А вдома вже чекає стіл, накритий білим обрусом, заставлений пасками, горілками, наливками, крашанками...

Великдень на Архангельщині. Рік 1917. В який же то далекий куток світу закинула мене доля на заслання!
* Ані пасок, ані крашанок. Люди заможні, але звичаю того не відають. Та селяни здебільшого не знають, що то яйця, бо ніколи їх не бачили. У сусідньому селі Шотогорці є баба, що має кілька курок, так про це у всіх околицях оповідають, як про диво якесь. Церква за річкою. Лід почав підтаювати, і переходити її небезпечно. Після служби підходять під благословення.

Священик однією рукою дає хреста цілувати, а другою від кожного приймає «мзду», яку кладе в калитку.

Ні, такого звичаю нема в Україні! Краще піти геть і не дивитись...

Рік 1921. Дні великодні в Баришівці на Полтавщині. О, на яку пізню весну припав Великдень! Всі дерева в повному цвіті. Вишні біліють у темряві. Пахощами насичене повітря. Це мало не справжнє літо. Чистий четвер я і приятель мій Зеров* одвідуємо то одну, то другу з двох баришівських церков. Правда, часи страшні настали, і недаремно в устах мого супутника складаються вже рядки сонета, що рівняє наші часи з отими єрусалимськими:

Навколо нас кати і кустодії*,
синедріон, і кесар, і претор.
Це долі нашої смутний узор.*

Виходимо з церкви, а вгорі мигтять у теплому повітрі вогкі зорі.

А от ідуть уже дівчата з церкви, несучи свічки у паперових ліхтариках, і відблиски цвітуть на їхніх обличчях. Вся вулиця плине потоком. Видовище, яке хвилює душу і збуджує в ній сотні далеких спогадів.

А от суботня ніч. Селянки принесли свої крашанки й паски, як це робилося за давніх часів. Десь у Києві це заборонено, а тут життя сміється з усіх тих заборон і береже звичаї старовини. А вишні, вишні в білому цвіті, що обступили цвинтар, і хвилі духмяні, що на крилах вітру долинають до нас! Мимоволі спливають у пам'яті слова нашої поетки Лесі:

Весни такої не було й не буде*...

Рік 1922. Великодня ніч у Києві. О, яка ж то ніч! Який галас, яка ілюмінація! Прожектори прорізують темряву й вихоплюють з неї світлі плями... Мов карнавальний похід вулицями пересувається антирелігійна демонстрація. Авта з дівчатами й хлопцями. Маски, бороди, блазні. Хтось перевдягнений за попа, з сивою бородою аж по пояс, кропить водою направо й наліво; крики, ракети злітають у повітря й розриваються з гучним лускотом. Всі вулиці захрясли людом, ледве можна ними пересуватися. Я все спостерігаю з Софійського майдану, де гамір доходить своєї найвищої точки... Он і жінку везуть перевдягнену за Матір Божу, а вколо неї танцює якийсь гурт у блазнецьких одягах...

Протискаюсь на цвинтар Софійського Собору й зразу немов би потрапляю в інший світ. Людей, що моляться і в церкві і надворі, багато. Не дивлячись на гармидер на площі, на ракети, що злітають у небо, – тут за високим муром панує тиша. Хвиля того галасу немов би розбивається об камінну твердиню і безсило відлинає назад. Навіть ні одна з ракет якимсь чудом не падає в юрбу тих, що зійшлись на молитву. Мені аж дивно, що той мур так може ізолювати від хаосу. О, як добре часами буває – відокремити себе муром від того світу, де запанували чорти й блазні, щоб у тихій самотині душі своєї відчути Бога...

І ще один великодній спогад. Не пам'ятаю вже, який рік. З нагоди свята влаштовано антирелігійний

виступ. Театральна зала повна народу. Запрошено на диспут і митрополита. Виступають найвидатніші промовці антирелігійної пропаганди, які проречисто й логічно намагаються довести, що Христос ніколи не існував, що віра є забобон. Люди мовчки й уважно слухають. Останнім мав би слово сказати митрополит, але лишається десять хвилин до закриття зборів. Голова йому пропонує:

– Може зрезигнуєте зі свого слова, бо лишається щось із хвилин п'ять – однаково нічого не встигнете сказати.

– Ні, – відповідає той, – мені вистачить півхвилини.

Митрополит сходить на трибуну, обводить очима залю і кидає урочисто й коротко:

– Христос воскрес.

– Воїстину воскрес! – майже одноголосно відповідає натовп.

– Більше мені нічого не треба!

З цими словами він лишає трибуну.

Черга

1. ХЛІБНА ЧЕРГА

Як солітер, що зліплює себе в ланцюг з окремих шматочків, як вантажний потяг, що складається з поодиноких вагонів-суглобів, де кожен навіває ілюзію самостійної істоти, але всі скеровуються єдиною спільною волею до однієї мети, як ящур дилювіяльних часів*, довженний (але не страшний), що пересувається поволі, ледве-ледве помітно, довга, незчерпана, нескінченна гадючиться вона пішоходом, ласо і пестливо розкрученим тілом обплітаючись навколо пекарні, головою сласно зарившись у тепле нутро її, де пахне борошном, хлібом і парою, тим часом як – на дворі – хвіст помаленьку відростає, збагачується новими суглобами, вжерлива, уперта, настирлива – Черга.

Нескінченною стрічкою поволі всотується вона в розчахнуте черево крамниці, і там передні ланки її, відмираючи, відпадають, виносяться геть тихою течією буденних, незначних подій. Черга осипається, як троянда, і пелюстки її, облітаючи, сумно плинуть каналами вулиць, що розбігаються в усіх напрямках.

Кожна істота прагне жити... як мога довше. Черга прагне вмерти. Ідеал її – нірвана, небуття: якнайшвидше просмоктатися крізь відхлань, що поволі ковтає її суглоби, і, сповнивши своє призначення, розпастися на складові свої первні, які замість однієї спільної волі матимуть тисячі маленьких воль.

Черга, як той казковий фенікс, вмирає і щоранку відроджується. Вона нескортельна, але щодня зазнає солодкої радості вмирання – найвищої в ланцюгу її мільйонокротних існувань. Черга стара, майже древня. Вона має більші аніж двадцятирічну давність. Вона старіша ще за революцію. Вона повита святістю непорушних традицій. Її можна скасувати декретами, тимчасовими постановами. Але знов і знов – незнищенна – вона відживає, як у казці тіло царевича, на шматки порубане, але знову до купи складене і живою водою споркане...

Хлібна черга... Вона виникає вдосвіта, і життя її триває годині дві-три. Колись, за перших часів її існування, воно могло тривати цілу ніч, іноді уриваючись, пригасаючи під подмухом невблаганної влади і знов спалахуючи, квітнучи під осіннім дощем і лапастими пестощами зимової хуртовини. Тепер черга канонізована, і життя її регламентовано певними годинами. Вона привчає до повільного і ненастанного руху вперед. Вона велика школа, що виховує в людині терпець. Вона навчає використовувати кожну хвилину життя: погляньте на дівчат і – подекуди на поважних мужчин в окулярах, що з книжкою в руках, не відриваючись від читання, пересуваються далі і далі вздовж муру.

Черга навчає покори і приборкує зухвалість: «Хто останній? Я за вами».

Вона навчає дисципліни: о лукаві жінки, не шукайте напереді знайомої, щоб, присусідившись, непомітно втиснутись і вслизнути в крамницю раніш від ветеранок черги.

Цей трюк перестарівся за двадцять років. Черга нікому не дасть порушити свій неписаний закон. Вона не терпить вискочнів. Вона ненавидить усіх parvenus*.

Черга – дарма що витвір революції – єдине на світі місце, де дозволяється стрясати повітря контрреволюційними вигуками.

О древні матері і бабусі! Вам одним дано безкарно у присутності охоронників ладу і порядку висловлювати почуття і потайні бажання, що хвилюють Чергу і до краю переповнюють її мовчазне серце. О мудрі, довготерпеливі Сівілли*, що беззубими ротами вашими, проклинаючи, лаючи, ганьблячи, погрожуючи і глузуючи, реве і ричить душа Черги! Вам, небоязким, вільно прилюдно воскрешати у спогадах минуле, прекрасну, далеку, безповоротну молодість вашу, часи, що були для Черги часами нірвани. Вам вільно обурюватись і кидати грізні пророцтва.

О Черго, це ти колись породила божевільного, геніяльного насмішника, що переступивши поріг крамниці державної, очима глипав, по всіх кутах шукаючи ікони і, не знайшовши, починав ревно хреститися на портрет Леніна. А запідозрений у глумі і негайно покликаний перед грізні очі міліціонера, витягав з кишені якісь прадавні приватні до нього листи Ілліча, які й тепер своєю магічною сугестією* гарантували йому недоторканість.

О Черго, це ти усиновила мудрого сенбернара, безпанського пса з велетенською телячою головою, що безпритульно блукав вулицями, пса, що його пана мабуть розстріляли, а може, сам голодуючи, просто не мав він уже чим ділитися з цим гігантським і пишним

представником собачої раси, старим товаришем свого дозвільного життя і свідком рясноти колишньої. Мудрий сенбернар, що сідав біля дверей пекарні і гавкав до кожного, що звідти виходив зі шматком хліба. Чи ж не стала Черга йому ласкавою покровителькою, що обдаровувала скупими «лишками» убогого харчу?

О хлібна черго! Ніодна інша черга не може з тобою зрівнятись! Ані м'ясна, ані комірна, ані трамвайна, ані та, що постає коло каси кіна чи каварні, ані наймолодша сестричка твоя – черга у «державного» фризієра*, вже не кажучи про інші маленькі чергоньки і чергинятка.

Ти єдина в незмінній своїй Неминучості виникаєш щоранку, грізна, як доля, добра, як мати. Ти дух саможертви виховуєш у жінках і, мов артерія, їхньою теплою кров'ю живиці нас, о життєдавице наша!

2. ЧЕРГА МАНУФАКТУРНА

Хлібна черга – черга сірих буднів. Вона неминуха і природна, як зміна дня і ночі. У мануфактурній черзі завжди є щось святочне. Вона постає зненацька, несподівано. Раз на сезон. Раз у три місяці. Залежно від того, коли державна фабрика кине на ринок свій крам. Ніякої строгої хронологічної закономірності в ній нема. Вона химерна і примхлива, і про майбутні народини її дізнаєшся випадково, від знайомих. Це нічого, що урядові продавці державної крамниці ще за три дні перед тим сповістили про велику подію своїх близьких і далеких приятельок та відложили для них

найкращі шматки крeпдешину і мадеполян, і що ті – як фама* віщує – вже встигли їх розхапати.

Однаково, дещо лишилось на полицях, щоб порадувати наївні серця істот, що складатимуть чергу, чергу епізодичну, чергу, що про неї не всяк і знатиме. Скільки мрій променистих вплітає уява в прозору шовковисту тканину, якої не пестив ще погляд.

Є щось поетичне в мануфактурній черзі та її несподіваній випадковості. Не дебеле сукно на штани, не густе прозаїчне полотно, а прозорі легкі тканини-серпанки для німф пропонує державна крамниця (як улітку, так і взимку). Недаремно ж у ланцюгу цієї черги, вці цвіте жіночими усміхами, первень мужеський складає тільки незначний відсоток.

Але має ця черга свої трагічні злами. А саме, коли її зненацька спобіжить передчасна смерть. Коли з порогу оголоситься, що краму стане тільки на третю частину тих, що чекають. Тоді черга нагадує ящірку, що хвіст її відломлюється, її розсипається на тисячі скалок. Кожна черга прагне смерті... але не передчасної. Всіма суглобами своїми хоче вона якнайшвидше протиснутися крізь таємничий приділ, де щастя відміряють їй метром. Передчасна смерть черги є річ неприродна, нагла: так якби хтось вбив людину в розцвіті надій, здійснених лише наполовину. Черга розпадається, щоб через місяць, через два, через три, не підлягаючи законам періодичности, ритмізованої однаковими перемежками, знов відродитися.

Буває й так, що гангрена вражає не всю чергу, а тільки поодинокі суглоби велетенського тіла її, бо раз на рік, а то й раз на два роки припадає той щасливий,

ніколи заздалегідь не визначуваний день, коли видається взуття, Право на нього має власник «забірної книжки». У забірній книжечці 52 картки, у кожній картці 7 талонів. Всього 364 талонів – стільки скільки днів у році і кожен талон, що має своє чергове число дав (в певний тільки день, що цьому числу відповідає) право на пів фунта хліба. 364 порцій життєвої енергії, що її сприймає наш організм у виді бурого місива. Це проза, сіра проза. Але іноді сковзне по ній промінь, і вона починає іскритися, як самоцвіти проти сонця: оголошується, що через чверть або півроку на хлібний талон ч. 277 даватимуть узуття. Чому саме 277? Хіба хто знає химерні примхи життя? Чому зі 100 тисяч льотерійних білетів падає на це, а не на інше число велика виграна? Чому з 365 квитків-голодранців саме числу 277 випадає королівський жереб?

І ось ти, складовий первень черги мануфактурної, простягаєш коло прилавку свою забірну книжечку. Та продавець, зазирнувши, кидає тобі, що талону ч. 277 у ній нема. Він зник, невідомо де і коли. Може місяць тому, може два, може три. Мабуть продавець, що відважував тобі хліб, колись «помилково» витяв його разом з іншим. Як це довести? Як довести, що не ти сам приховав його, щоб вишахрувати якусь вигоду? Чи маєш ти юридичне (а хочби й моральне) право назвати злодієм людину, якої не піймав на гарячому?

Десять відсотків суглобів випадає з черги, бо – дивом якимсь – у кожного бракує талону ч. 277.

О необачна жінко чи чоловіче! Чи ж не знав ти, що талону цього треба було, як ока свого, пильнувати; що, кожного ранку треба було перевіряти книжечку, чи не

зник він; що уважно треба було стежити за ножицями, які щодня вирізували тобі черговий талон. Але втішся: ту саму пару калош, що мала тобі перепастися, тобі завтра на Подолі за потрібну ціну перепродасть з чарівним усміхом жінка урядового хлібного продавця, якої ти ще ніколи в очі не бачив. Не кляни людську вдачу, не прозивай її злодійською. Ти, переплативши, не збіднів. А вона, продавши пар двадцять, здолає зайвий місяць прогудувати отару дітей або нарешті справити собі те пальто, про яке вже давно марить. Та й до того, чи можеш ти, поклавши руку на серце, заприсягтись, що витяв тобі талон її чоловік і що зробив він це не випадково?

Та досвід виховав у тобі обачність: мине років десять, і ти навчишся, як ока свого, стерегти талон ч. 277, чи будь-яке інше, що йому припаде честь символізувати собою тепло, гарантоване виробами шкір- або гумтресту. Щодня ти будеш пестити його, оглядати, щодня впевнятися, що не зник він – промінезбірне скло твоїх мрій і надій – передчасно, лишивши по собі, мов діру у житті, порожній чотирикутник. ..

3. ЧЕРГА БЕЗ НАЗВИ

Хлібна черга виховує характер і гартує дух. Черга мануфактурна, показуючи життя з трагікомічного боку її вносячи над випадковостями марноти щоденної з її хвилими розчаруваннями, помагає нам налагодити контакт з вічністю. Але жахом справжнього трагізму, позбавленого всякої мелодрами і комедії, сповняє нам

душі одна ніч, перебута в черзі, що їй я досі не підібрав назви. Не кожен уходив у ланцюг цієї черги, а тільки той, у кого хтось із близьких родичів, батько, син або чоловік сидів, або сидить у державній в'язниці ГПУ*.

Черга ця зароджується о другій чи третій годині вночі, і життя її кінчається опівдні. Отже, нормальна тривалість його дев'ять-десять годин. Складається вона з осіб з «судками», що приносять ув'язненим обід. Невтаємниченому може видатися незрозумілим, чому саме життя цієї черги є таке довге. Чи не могло б воно обмежитися двома чи трьома годинами? Алеж солдат у уніформі ГУ приймає обіди через маленьке віконце тільки од одинадцятої до дванадцятої. Рівно о дванадцятій віконце зачиняється, і хвіст черги відмирає, розпадається на суглоби й суглобики. Хто став у чергу о годині п'ятій, шостій, не встигне своєчасно опинитися коло віконця, до якого спрямовані всі прагнення черги. Ця черга, так само як і хлібна, з астрономічною закономірністю виникає щоночі, але є принципова різниця поміж нею та іншими чергами. Інші черги прагнуть щось дістати, здобути, – черга без назви прагне віддати те, що має. Склад її рухливий. Міняється він не раз протягом однієї ночі. Стомлені, здеревілі суглоби цієї черги викришуються, випадають як із щелепи хворі, розхитані зуби, і раз-у-раз заміщаються новими. Брат заступає сестру, мати доньку. Тут саможертва жіноча досягає розміру легендарного. Тут від сусідки, що стоїть за тобою, почувеш, чим дихає і горить її розпластане серце; тут третя, що стоїть попереду, розгорне величний фільм життя свого, повний посвяти, недолі і мук; тут дівчина

розкаже про свого нареченого, у глухій в'язничній камері омріяного й снами і самотнього, як коштовна перлина у темній мушлі, занурена у гидку і слизьку протоплязму. Тут навернеться на очі маленька дівчинка, що після розстрілу батька й матері лишилася круглою сиріткою, і Черга її приголубила, покохала всім різноманітним і різнобарвним складом своїм, усією безліччю знедолених сердець своїх, – так само як колись великого сенбернара з сумними телячими очима... Як би існувала ця маленька дівчинка, коли б не Черга, що її годує і що сама знов таки існує завдяки тільки тому, що крізь державні в'язниці ГПУ, немов масло, що змазує коліщата величезного механізму, протікає ненастанно струмінь тих, що роковані на смерть і вигнання?.. Тут шостилітнє хлопча, що принесло батькові обід, простими словами розкаже, що нема кому, як тільки йому дбати про батька, бо мати збожеволіла з горя, а страву варять з милосердя сусіди, – хто ж як не син понесе її до віконця?

Тут під тихим спокійним сузір'ям Кассіопеї, під струмистим, хвилястим світлом Молочного Шляху відіграється справжня трагедія, з справжнім, а не театральним плачем, з справжнім, а не удаваним розпачем. Алеж кожна трагедія, як написано у підручнику драматичної теорії, має свій кульмінаційний пункт. Цей кульмінаційний пункт настає, коли жінка, підійшовши з посудом до вікна і назвавши ім'я якесь, почує звідти відповідь: «Такого нема вже».

Це «нема вже» може мати різні і незгідливі між собою тлумачення: або носія щойно виголошеного

прізвища вислано цієї ночі в Сибір, на Соловки, чи куди інде, або його розстріляно в одну з тих годин, коли жінка з обідом для нього, деревеніючи, стояла у черзі, або його цієї ж таки ночі пустили на волю, і він удома нетерпляче дожидається повороту дружини.

Може якраз ця третя (чуєш, жінко: не перша, не друга, а третя) можливість відповідає правдивому стану речей! Але жінка, напевно не знаючи і трьома різними здогадами шарпана, б'ється поміж ними, як поміж трьома скривавленими стовпами, кидаючись від одного до другого і нестямно стукаючись об них черепом.

Мимоволі згадується страшна дитяча казка про людину, що всю ніч блукає між трьома соснами в зачарованому крузі і не вміє з нього вийти...

О Черго, що нема тобі назви! Звичайним фактом існування свого ти доводиш нам, що в житті є ще великий трагізм; ти даєш нам чисту квінтесенцію його, пахощами якої ніодин великий трагик не зважиться напоїти твір свій.

Черго без назви! Ти, видираючи людину з буденного кола її буття, включаєш її у свій ланцюг, щоб широко розчинилась душа її вихорю ненависти, гніву, розпачу і несамовитої жаги. Це ти нам нагадуєш про одвічний закон відплати і будиш прадавній пригаслий інстинкт помсти, що вже починає палахкотіти ватрою невгамовною.

У безіменності твоїй є щось для розуму незбагненне, неосяжне і страшне, як у темних проваллях простороні, де рояться у хаосі сувої мли, що з їхнього безладного руху в екстатичному танці має зродитися зоря.

Черги, що сіттю нерозривних ниток обплутуєте наше існування, черги, що золотими пекучими жилами рідкого вогню перехрещуєте і перетинаєте наше життя! Я вірю, що колись прийде поет, який оспіває вас, як давні мандрівки народів, бучні бенкети предків і славетні бої, що в них гинули герої...

НОВЕЛИ

Яблука

Молодий козак Антін Перебийніс повертався з Січі додому. Кінь басував під ним, і він, стримуючи його нетерплячий порив, раз-у-раз натягував повід.

Сонце вже давно закотилося за обрій, і вдалині, в світлі місячному, виринали обриси білоцерківського замку. Їхав він повільною ступою, повними грудьми вбираючи в себе пахощі навколишніх садків, і вряди-годи тихо посміхався, згадуючи бурсацькі роки або останні сутички з ляхами і турками. Йому було двадцять два роки, і світ лежав перед ним відкритий, вабив пригодами, далекими мандрівками аж ген до Чорного моря, чумацькими шляхами, що крізь степ неозорий аж до Криму лягли, широкою розлогістю водяного простору, що хвилями обмивав береги скутарські – хвилями, що на білому гребені виносили чайки легкокрилі, козацькі човни вітрильні на лоно правічне вітрів і змагань.

Багато чого навчився Антін за два з половиною роки в Січі Запорізькій: бути чуйним і завжди напоготові; бути щедрим і не відлічувати грошей, коли платиш; пам'ятати, що шаблю дано не на те тільки, щоб скарби добувати, а щоб боронити кволого проти дужого і бідного проти багатого; бути готовим голову скласти за віру, в якій народився і в якій виховали батьки; а паче за все берегти кодекс неписаний чести лицарської, що наказує не думати про власну безпеку, коли йдеться про те, щоб захистити знедоленого.

Ці чесноти лицарські не були готовим катехизисом правил поведінки, до якого мусиш звертатись у

кожному конкретному випадку, а так увійшли козакові у плоть і кров, що діяли цілком несвідомо, автоматично, – так як у бджолі інстинкт, – що примушує її збирати з квітів нектар для меду, або інстинкт у мисливському собаці, який і без науки тямить, хто є його ворогом, а кого він має віддано любити.

Тепер саме Антін їхав повз довгий паркан, що обгороджував велику садибу: густий, тінявий садок з овочевими деревами, а десь у глибині його – дім з білими колонами. Повний місяць стояв уже високо, і світло його, немов з-під піднятих небесних лотоків, рясними струмками лилося на церкву, яка, скидаючись на наречену в адамашковій сукні, біліла під горбом, і стікало сріблом на темнозелене шатро, що його творили яблуні, груші і вишні. Там, у привабливій гущавині, мусіли висіти велика, ядерна антонівка, ніжно-біла паперівка, шаршава ренета, що пахощі їхні зливалися в гаму таких невловних відтінків і переходів, що треба було бути справжнім знавцем ароматів, щоб (як знавець музики) розрізнити найтонші переливи і нюанси, які творять симфонію вечірнього саду на Україні.

Антін спинив коня, зазираючи за високий паркан. Він змалку ріс у батьківському садку і спав у курені. Ті спогади дитячі повинню хлинули в його душу, схвилювали, вичаклювали із пільми видиво власної, родинної садиби. Від самого обіду не мав він ані кришки в роті, шлях був курний, сонце пекло цілий день. Хотілося передусім вгомонити спрагу. Яблука, що їхня прохолодна округлість, на дотик ще не відчута, а для ока невидима, поки лише вгадувалась у темному

галуззі, як жіночі округлості грудей під чорними шатами, – вабили його разом і неприсутністю, і близькістю.

Згадав, як він бурсаком уночі з товаришами грабував сусідні садки, як це, дарма що каралося, вважалося за відважну лицарську виправу, що виховувала дух отаманії, – і це остаточно перемогло вагання і сумнів, чи буде такий вчинок співзвучний з теперішньою гідністю його, гідністю козака Запорізької Січі.

За десять кроків далі ріс під парканом явір. Козак, під'їхавши, прив'язав до нього коня, а тоді, знову зіп'явшись на сідло, легко пересмикнувся через огорожу і скочив у високу росяну кропиву.

З хвилину стояв, прислухаючись; чути було тільки, як то тут, то там яблуко з коротким стуком падало в траву. Намацав у темряві і знайшов під деревами з півдесятка. Яблука були просякнуті похолоддю місячною і, гамуючи спрагу, наливали солодкістю, яка є вдвоє солодшою, коли спивається її з забороненого овочу.

Далекі спогади зароїлися в душі козака: великий баштан за батьківським садком; ставок з високим очеретом, в якому він бродив, по груди в воді; качки, що їхні гнізда він видирав; тужливий крик чібіса над болотом, – усе це миготіло барвами соняшних днів такого ще свіжого в пам'яті дитинства і в легкому танку закружляло навколо нього.

У цю мить із дому, що білів наприкінці алеї, долинули звуки клявесина. Зацікавлений, Антін наважився вийти з-під широкого намету дерев і почав

обережно, травою, яка глушила кроки, вздовж і обіч алеї посуватися до будинку.

Незабаром опинився перед фронтом високого дому; з відчиненого вікна горішнього поверху вилітали не тільки ті звуки клявесина, а ще й уривки пісні, яку наспівував жіночий голос:

Зсушив мене, зв'ялив мене,
зсушив мене, молоду,
ой, як вітер із морозом
тую траву зелену.

Сушиш мене, в'ялиш мене,
як вітер билину;
мудрий будеш, як добудеш
молоду дівчину.

Щоб краще вловити слова, зайшов він за гіллястий каштан, що був саме проти вікна і що в тіні його мусів почувати себе у безпеці. Та навколо в садку все було тихо, і він навіть зважився трохи наперед ступити, одним кроком у довгасту смугу світла, що падало від вікна, і ввесь закам'янів стовпом напруженої уваги.

Хоч серце у Антона Перебийноса було вояцьке, але чи ж у двадцять два роки могло воно не мріяти про дівчину, – дівчину, образ якої давно склався в його уяві, як ідеал жіночої краси: вона мусіла мати ясне, як льон, волосся, дугасті чорні брови і темнокарі очі. Іншою він собі не уявляв ту, яку обере за довічну подругу життя свого. Крихка вона мусіла бути й тендітна, як рожева квітка на тоненькій стеблині, щоб тією тендітністю

зрівноважити крицевість його натури. Отож не дивниця, що, чуючи голос жінки, яка лишалася

невидимою для ока, він попускав віжки своїй фантазії, надаючи їй постаті то того, то іншого вигляду. Заслухавшись співу, забувся про сад і про яблука, про подорож, яка чекає його, і про коня, що нетерпеливився, тупцюючи навколо явора.

Та враз, коли він стояв, тягся вгору і наслухав, щось важко бухнуло йому в спину, пара дужих рук схопила під пахви, а друга пара – не встиг він і стямитись – під коліна, він відчув себе піднятим у повітря, крутнувся й хотів випручатись, але то були два кремезні велетні, що з них один зауважив:

– Крутись, братіку, крутись, та не викрутишся!

На підмогу підоспів третій, і спротив Антонів був остаточно зламаний. Руки йому скручено назад і його поведено, швидше поволочено до білого будинку з колонами.

Опинившись у передсінку й побачивши, що зайва річ пручатися далі, він перестав чинити опір і рішивши стрінути долю лицем до лица, доброхіть пішов, куди його тягли. Його попровадили коридором, а тоді відчинилися двері до покою якогось, він ступив через поріг і опинився в невеличкій порожній світлиці. З цього покою двері вели до іншого, куди скерував свої кроки один із козаків. Очевидно, щоб комусь доповісти. Антін чув тільки низьким басом дану відповідь:

– Гаразд, ведіть його сюди!

і репліку козака:

– Слухаю, пане полковнику!

Другий покій був великий, умебльований; вздовж стіни лавки, покриті плахтами; хіднички на підлозі; велика полиця з пугарями і келіхами; в кутку образи з рушниками. Але невеличка канапа і перський коберець над нею, порушуючи загальний стиль, немов промовляли за те, що дім бодай чи не перебраний переможцем від польського магната. Посередині, ближче до вікна, стояв стіл, за яким сидів сивий запорожець над якимись паперами. На столі горіли дві свічки в срібних поставцях. Коли Антін увійшов, запорожець вийняв з рота люльку і спрямував на нього допитливий і, як здалося Антонові, трохи здивований погляд своїх сірих очей, так ніби він сподівався чогось іншого. З хвилину придивлявся йому пильно і врешті запитав:

– Де ж ви злапали котика?

– Під вікном, – обізвався один із козаків, той, що перший вхопив його був.

– Замість звабити пташечку до себе в темряву, він на цей раз сам вибіг на світло, – мовив другий.

– Осмілів з часом, – додав третій.

– Жбан черпає воду, поки не потрощиться, – резюмував сивоусий за столом, ще з хвилину з зацікавленням приглядався юнакові, а тоді промовив: – Що ж нам, панове, вчинити з цим єгомосцем?

– Добродій дуже упрів, борикаючися з нами, – знову почав перший. – Тож чи не добре було б дати йому остудитися, ульокувавши на ніч до холодної, а самим тим часом обміркувати справу.

– Можна навіть шановному добродієві влаштувати купіль, – долучив другий, – посадовити на всю ніч у казан з зимною водою.

– Коли добродій за дві години скаже, що змерз, то можна воду маленечко підігрівати і поволі довести навіть до кипіння, – докинув третій.

– Залишіть ці штуки туркам, – гостро обізвався сивоусий.

– Тоді хоч трохи, так з пару тижнів, потримаймо пана Антонія на страві świętego Antoniego, – знов укинув перший.

Тут Антін Перебийніс здивовано глипнув очима: звідки вони, в біса, знають, як Його звуть?

– Я пропоную веселішу розвагу, – мовив сивоусий, і коли ті троє запитливо на нього подивились, він коротко кинув:

– Вовки!

Перший козак аж підскочив. Двоє других потирали собі руки.

– Оце видовище буде! Хай но шаблюкою помахає на них! Побачимо, як собі раду з ними дасть.

– Як раду дасть, то честь і слава йому. Скатертиною йому тоді дорога в далекий світ. Аби тільки вдруге сюди не заблукав.

Лють узяла юнака, що ним так розпоряджають, ніби він був якийсь предмет, мертва річ, з якою можна робити, що хочеш. Зрештою не знав, чи брати цю розмову за поважну, чи за жарт, і рішив устрянути в бесіду.

– Насамперед, панове, треба б у мене спитати згоду чи то на купіль, чи на глядіаторське змагання, бо справа в першу чергу торкається моєї недоторкальної особи.

Всі четверо здивовано презирнулися.

– Пан, потрапивши у полон, збирається, здається, вести перетрактації* про умови капітуляції, яка стала доконаним фактом, – повільним тоном заговорив перший.

– Мабуть пан не здавав собі справи з консеквенцій*, які мусів потягти за собою перший необачний крок його, – зауважив другий.

– Прийміть, пане, з цього приводу мої щирі кондоленції*, – з глузливою вибачливістю докінчив третій, глибокий відваживши поклін у бік Перебийноса.

– Необачність не є злочином, – знов підхопив нитку розмови юнак, – і нема на Україні того звичаю, щоб за неї катували.

– Але чи ж ваша необачність не виявила злочинницького наміру? – забрав слово той, кого називали полковником.

– Так, злочинницького наміру, за який нас ще у бурсі сікли різками, – відізався юнак.

– От як! То вже в такому ніжному віці пан був ласий до амурних пригод, – знов укинув перший козак.

– Та ніяка амурна пригода не привела мене до вашого садка, – огризнувся Перебийніс.

– А. що саме, коли дозволите спитати? – нашорошився той.

– Яблука!

– Як то яблука? – здивовано презирнулися троє, а четвертий за столом звів догори свій пильний погляд.

– Яблук ваших схотілося покуштувати.

Тут усі четверо вибухли таким реготом, що аж шиби у вікнах задзеленьчали.

– Яблука, ну й жартун! – троє козаків аж за боки бралися. А полковник, відкинувшись на спинку крісла, до сліз реготав.

– Захотілося тих яблук, що достигли за пазухою у доньки моєї! – кинув він безцеремонно і трохи цинічно.

Перебийніс з подиву очі вилупив і з повагою відказав:

– Повірте, пане полковнику, що я вашої доньки у вічі не бачив.

– Добре вибріхуетесь, добродію. Але не переконливо. Щоб дістатися до садку, ви мусіли перелізти через паркан. Скочили туди, як кажете, по яблука. Але почали скрадатися до вікна моєї доньки. На тому інфлягрантному* вчинку вас піймано. Чи ж екстраваганція такої поведінки вам самому не впадає в очі?

Перебийніс мовчав, бо не знав, що на це відповісти.

Полковник далі провадив:

– Невже ви думали, що я без кінця толеруватиму оте потаємне листування та нічні побачення в альтанці та за ліщинами, коли дальша толерація* такої копуляції* мусіла неодмінно призвести до компромітації панни в очах суспільства?

Один із козаків глузливо укинув:

– Пан вибріхується, бо певно лясський гонор не припускає й думки про ганебне контагування шляхтицької білої плоті зі смердючими звірами вовками-сіроманцями.

– Бо інакше ж панові лишався б тільки один-єдиний вихід на волю: крізь вовчі шлунки, – докинув другий.

– Це ж однаково, що вдруге на світ народитись, – додав ще третій, – тільки що тоді й рідна мати не пізнала б пана-єгомосця.

Тут Перебийніс спалахнув:

– Сьогодні ви з мене робите ляха, а завтра зробите турка. Та ще дозволяєте собі глузувати у вельми непристойний спосіб. Якщо вам (як не дивно!) відомо, як мене звать на ім'я, то мусіли б знати, хто мій батько. Я козацького роду, син Павла Перебийноса, старшого осавула, підхорунжий війська Січі Запорізької. Можете пересвідчитись, – і з цими словами він люто шпурнув на стіл невеличку, шнурочком перев'язану, пачечку документів.

Полковник уважно переглянув їх і тоді, видно, вдоволений, сказав:

– Я дуже радий, що ми з вами рівня і що не буде тут, як я боявся, мезальянсу. – А тоді, звернувшись до козаків: – Очевидно, ваші інформації, панове, були невистачальні. – І знов до молодика, повертаючи йому папери: – Це регулює справу в лагідний і шляхетний спосіб. Приготуйтеся, пане підхорунжий, стати завтра вранці до вінця з моєю дочкою. Маєте до шостої години час обміркувати з нею все; отож майже вся ніч перед вами.

Перебийніс хотів щось сказати, та був такий збентежений, що спромігся тільки промурмотіти:

– Таж я вашої доньки ще не знаю.

Але його зустрів такий грізний погляд сірих очей, що він змовк, а полковник прогримів:

– То ви вважаєте, що Перебийноси стоять надто високо, щоб своячитися з Сагайдаками! Не минути вам, сто чортів, вовчого зуба, хоч би й батько ваш звався Палій чи Дорошенко! І доки ви мене, старого, будете дурити байками! Дивно мені, що ви, син поважаного батька, якого я особисто знаю, пішли манівцями, а не простою дорогою, засилаючи сватів з рушниками. Не люблю я ласунів, які тягнуть снопи з поля, якого не орали й не збираються орати. Заведіть його, хлопці, до панни Оксани!

Полковник став і обернувся лицем до вікна, тим даючи знати, що розмова скінчена.

«Хлопці», які вже були досить поважного віку, вивели юнака в коридор, крученими сходами повели нагору, знов увійшли в якийсь темний прохід, відчинили якісь двері і вштовхнули в кімнату.

– Антось! – з цим криком кинулась до нього молода дівчина, та враз спинилася по середині кімнати і прикипіла до місця.

Перебийніс тільки чув за дверима сміх козаків і як один із них сказав:

– Еге, одразу признала свого Антося.

Тим часом панна дивилася на нього широко розплющеними з жаху очима, враз, очевидно, усвідомивши свою помилку, неспроможна ні слова вимовити. Молодик стояв теж, як укопаний, але зовсім не з переляку, а тому що ця дівчина з ясним, як льон, волоссям, темнокарими очима і дугастими чорними бровами

не тільки цілком відповідала його вимареному ідеалові жіночої краси, не тільки була втіленням усіх

мрій його юнацьких, а ще мала у собі щось нове, що й в мрії не мріялось, якийсь променистий блиск лежав на обличчі, немов світилось воно відсвітом якогось внутрішнього вогню.

– Хто ви? – спитала вона нарешті, перемігши оторопіння першого моменту.

– Підхорунжий Антін Перебийніс. Ваш батько щойно видав наказа, що я маю завтра вранці одружитися з вами, – випалив він відразу.

– Боже! – дівчина сплеснула руками і закрила долонями лице. – Який же він жорстокий! Віддати мене за першого-ліпшого, що перебіг йому дорогу!

Вона, хвилюючись і ламаючи руки, почала ходити по кімнаті.

Юнакові стало ніяково і він почав говорити:

– Не думайте, панночко, що я якось причетний до змови проти вас. Півгодини тому я нічогісінько не знав про те, що мене чекає. Я їхав конем і (соромно признатись) перемахнув через паркан, щоб підібрати кілька яблук у вашому садку, і от, почувши, як ви граєте на клявесині, зблизився до вашого вікна, щоб послухати вашого співу. – (Тут панночка раптом зиркнула на молодика з-під довгих вій своїх, на яких нависли сльози). – На тому мене й застукали троє козаків, потягли на розмову до пана полковника, що є, очевидно, вашим батьком. Мова йшла про якогось Антона. А що й мене звать Антоном, то я не відразу зміркував, що мене плутають з кимсь іншим, та не спромігся переконати пана полковника, що я вас у вічі ніколи не бачив, хоч і чув ваші голос, який в пісні закликав когось добути молоду дівчину. – (Тут

панночка густо почервоніла). – Батько ваш, певний у тому, що то я був, поставив мені до вибору: або шлюб, або каюк.

– Яка ж я нещасна, – знов заломила руки панночка. – Одружитися з людиною, яка мене не кохає і яку я вперше у житті бачу! А де ж Антось! Чому він не з'явився сьогодні? Він же мені у дупло листа поклав, що буде сьогодні вночі. Хотів мене з собою геть звідси забрати.

– Листа? – дещо неймовірно перепитав юнак.

– Так. Ну, звісно, це не такий лист, як часами батько дістають від пана гетьмана або надсилають до турецького султана. Антось клав мені до дупла кілька прутиків, зв'язаних до купи. Цими прутиками визначав він день нашого побачення. – І дівчина швидко заговорила далі: – Один прутик – це означало неділя, два прутики – понеділок і так далі, сім прутиків – субота. Якщо побачення мало бути вночі, то долучалося синю квітку, якщо за дня, то білу. Виноградний листок визначав альтанку як місце нашої зустрічі, а ліщиновий – місце за ліщиновим гайком.

– Хитрий спосіб! – здивувався козак.

– Це я до цього додумалась! – гордо мовила дівчина. – Отож він на цей раз поклав синю квітку, долучивши до неї білу трояндову пелюстку. Це значить, що я його мала чекати аж до світанку.

– Шановна панночко! Мені тепер уся справа ясна. Зі слів вашого батька я зміркував, що він давно за вами стежить, не тільки за тим, як ви поночі ходите в садок, а й за так званим листуванням вашим. Мабуть давно вже й викрито вашу схованку на «листи». З часом певно

навчилися и ті листи читати. Тому й не диво, що сьогодні зробили засідку, в яку я й потрапив.

– Що ж тепер буде? – з одчаєм запитала Оксана.

– Нічого особливого не може статися. Ви колись дочекаєтеся свого Антося, і все буде гаразд.

– А ви?

– А за мене не турбуйтеся. Мені якось треба викрутитись із цього становища, в яке, завдяки своїй необережності, попав.

У цю хвилину увійшла служниця, поставила перед гостем миску з яблуками і жбан доброго меду. Для пересохлих ясен козака цей напитек був справжнім нектаром, який відживив його і розв'язав йому язика. Оксана, вибравши найбільшу й найдозрілішу антонівку, простягла її з чарівною усмішкою своєму субесідникові і промовила:

– Це яблуко неначе у вашу честь названо так. Віддайте ж і ви йому належне.

Антін подумав, що й предок Адам колись через яблуко потрапив у таку халепу, як він сьогодні. Алеж – шугнуло йому в голові – Єва не могла бути прекраснішою, ніж оця білява українка, що навіть у великому горі зміла вичаклувати такий усміх на устах своїх.

– Треба буде пану полковнику якось з'ясувати ситуацію, – сказав він.

– Та ви не знаєте батька мого! Він палахкий і на дію скорий. Заки встигнете йому довести, як воно було, він вас... та він і слухати не схоче, а самосудом стратить.

Антін підійшов до вікна й глянув униз. Хтось під каштаном проходжувався і покашлював. – Стережуть, – подумав він. – Якби не те, то зважився б униз скочити. – Зорі пливли у високому небі. Місяць за хмару сховався, а вітер з садка доносив пахощі матіоли.

– Що ж вам почати? – безпорадно питала дівчина.

– Що ж мені іншого лишається, як не дивитися сміливо у вічі тому, що має статися? У боях з турками і ляхами смерть не раз стояла за плечима, та Бог милував.

– Ах, то ви вже бували і в боях! А мій Антось ще тієї справи не тямить, пороху не нюхав.

Потік спогадів рунав на Перебийноса, і він почав оповідати, як під Аккерманом козаки у турків ясир відбили; як вони на чайках підпливли до Скутарі, як вискочили на берег і зчинили пожежу; як у бою під Гуманем сам-на-сам зітнувся з ляським полковником і, в полон його взявши, відібрав у нього, як воєнну трофею, самоцвітами оздоблену шаблю, оту, яка тепер у нього, Перебийноса, гри боці.

Текли години, дівчина слухала з широко розкритими очима і врешті, зідхнувши, промовила:

– А мій Антось проти ляхів не міг би битися, бо сам наполовину ляської крови.

– Як то наполовину?

– А так, має українку – матір і батька – поляка.

– Еге-е-е! Тепер я розумію, чому це мене ваші молодці за ляха мали. Я на них навіть розсердився за це... Ах, пробачте! – Перебийніс зніяковів, бо зміркував, що міг тими словами образити панночку, яка з ляхом кохалася.

– Розуміється, батькові певно краще смерть була б, ніж віддати мене за підляшка. Якби не ви, а мій Антось йому в руки попався, то певно з ним би недовго панькались.

– Ну, мені роблять особливу честь. Обіцяли влаштувати глядіаторське змагання з вовками, в якому я, так мовити, гратиму головну роллю. Знаєте, як це за давніх часів у Римі було: *Caesar, morituri te salutant!*

– О, не жартуйте! – заломила руки дівчина. – Ви не знаєте, які то люті тварини. Вони голодом виморені і накинуться на вас, мов з пекла вискочили. Пам'ятаю, як вони роздерли отих двох турків, яких у цей спосіб скарали за те, що ясирникам нашим очі виколювали. І шматочка від них не лишилося. Наші козаки їх поодинці виводять із пивниці і прив'язують. Та якби їх на вас поодинці пускали, то з шаблею своєю ще дали б їм може якое раді; а тож усіх разом на вас нацькують. Ні, я цього не переживу! Отого страшного видовища вашої смерті... ані ганебного шлюбу з чоловіком, якого мені накидають.

Дріж перебігла по тілу вродливої дівчини, і вона, обливаючися сльозами, віддалася цілком своєму відчаєві.

– Невже ви думаєте, – заговорив Перебийніс, – що я за ціну вашого нещастя куплю собі життя? Тож знайте, лицарська честь наказує, ані хвили не вагаючись, жертвувати ним, коли цього вимагають обставини.

У цю хвилину двері відчинилися, й увійшов козак (один із тих трьох) та сказав:

– Пан полковник хоче довідатись, чи ви вже надумались, бо, залежно від відповіді вашої, йому треба зробити ті чи інші приготування.

– Скажіть полковникові, – мовив Перебийніс, випроставшись, – що відповідь мою він вже має. – Я не збираюся дружитися з його дочкою.

Козак вийшов. Хвилини за п'ятнадцять знизу, знадвору, долинуло довге, затяжисте вовче виття. Перебийніс виглянув з вікна і при тьмяному світлі місяця, що добувалося з-за хмар і вже ніби змагалося з ранковою млою, він доглядив на припоні темні постаті шістьох великих хижих звірів, що з піднесеними до неба гостромордими головами колом сиділи і заходилися сумним, тужливим виттям.

Дівчина сіла в кутку, вуха затуливши долонями. Так пролинуло кілька хвилин. Виття не вгавало. Враз вона, немов прошита блискавичною думкою, зірвалася з місця, схопила юнака за руку і потягла за килим, за яким відкрився маленький покоїк.

– Звіри надворі, ото ж дорога через пивницю вільна, – мовила вона і підняла дошку в підлозі.

Перебийніс побачив вузькі сходи без бильців, що вели кудись униз.

– Швидше! – мовила вона. – Потайний хід виведе вас до пивниці. Там, у другій ніші справа, намацаєте широку дошку, відхиліть її, і відкриється довгий хід, який виведе аж ген у маленький гайок, кроків за сто від нашого саду.

Хвилюючись, вона підштовхувала його й принагляувала йти. Нахилилася над отвором, до якого він спустився на руках; волосся її торкалося його щоки;

на лиці він відчував гарячий віддих її. На коротку мить йому в голові трохи запаморочилося, і він ніби навіть завагався, чи йти йому. Ця дівчина, хоч вона належала чужому, якимсь дивним чаром тягла його до себе.

Антін поринув кудись у чорну темряву та, руками намацуючи обидві стінки, почав поволі посуватися вперед, обережно, щоб не наткнутися на перепону, не впасти і не наробити галасу. Коли сходи скінчилися, він опинився в якомусь ширшому приміщенні. Запах вина зрадив йому, що він був у пивниці. Тоді, мацаючи вздовж правої стіни, він дійшов до першої ніші, заставленої бочками та пляшками. Проминувши її, дійшов до другої.

Тут він раптом почув кроки, які зближалися з другого кінця, і пірнувши за велику бочку, присів і скорчився. Хтось наближався зі свічкою в руках, підійшов аж до самої бочки і почав вино з неї цідити. Перебийніс причаївся, як миша під мітлою.

Комусь поночі захотілося пити! Коли той «хтось» докінчив цідити і почав віддалятися, Перебийніс, підвівшись, подивився йому вслід. То була служниця зі свічкою в руці, що відсвіт її тремтів на стінах пивниці. Коли вона зникла, козак домацався до дошки у другій ніші. Вогкістю і затухлим повітрям дихнуло на нього, коли її відхилив. Він подався у темряву. Стіни обабіч були вологі, і часами йому здавалося, що нога ступає в мокравину. Правою рукою весь час тримався стіни та, пройшовши кроків із двадцять, раптом лобом стукнувся об стрічну стіну. Прохід кінчався. Заскочений, він спинився, простяг у бік ліву руку і пересвідчився, що там була порожнеча. Зміркував, що коридор завертає

вліво. Тепер посувався вже обережніше, мацаючи то правою, то лівою рукою, щоб лобом знов не наскочити на перепону. За п'ятим поворотом світло ліхтарика йому блиснуло несподівано в очі, і з-за кута виступили двоє молодців з мушкетами, скерованими йому проти грудей.

– Ану, добродію, повертай но краще назад! – мовив один із них.

– Не на дурнів напав, – додав другий. – Ото вже години три сидимо й чекаємо на тебе. Так і знали, що сюди потягнешся.

Стиснувши зуби, Перебийніс попрямував назад. Той самий вузький, чорний хід. Дошка і пивниця. Тепер, ідучи, намацував собі шлях вздовж лівої стінки. Ось і вузенькі сходи, якими почав підійматися вгору. Постукав, і дівчина відкрила половицю.

– Поставили варту, – коротко сказав він. Але, дивна річ, почував якусь радість, побачивши над собою оте дівоче обличчя з карими очима і ясним волоссям, на якому малювалися тривога, розгубленість і розпач. Почуття жалости до цієї дівчини, яка більше, ніж він сам, хвилювалася за життя його, залило його істоту. Хотілося її потішити, і він знов почав говорити, що змагання з вовками мусить бути річ така для нього цікава і нова, що він, зрештою, не шкодує, що втеча йому не вдалася. Це, як не як, буде одна з найцікавіших пригод його бурлацького, несподіванками рясного життя. Така нагода, мовляв, не щодня трапляється. Але дівчина хитала головою і казала, що то справа зовсім інша як битися з двома чи трьома яничарами. Поки обороняєшся від переднього вовка, ззаду скочать троє

на спину; отож із шаблею в руці дзигою крутись на місці, а цього довго ніхто не витримає. Як не доводив і не потішав її, жах, що стояв їй в очах, не зникав. Хотів би її пригорнути та тихо пестити, вгамовуючи тривогу; але свідомість, що серце її належить іншому, не дозволяла йому на це.

Та враз унизу зчинився якийсь галас. Кілька голосів, один одного перебиваючи, щось говорили, кричали. Перебийніс підійшов до вікна, щоб окинути оком ситуацію. Сіра світанкова мла вже зависла над садом. Вовки, осатанілі, скавуліли, скавчали й скакали, спинаючись на задні ноги, геть рвучися з припони й натягуючи ланцюги. З того хаосу, гармидеру і метушні долітали уривки фраз, з яких вичувалося, що когось піймали, когось вели. Тепер Перебийніс побачив, що вовків поприв'язувано на деякій відстані один від одного, так що не могли вони доп'ястися один до другого. Отже, той, хто прив'язував і відв'язував, не наражався на небезпеку стати жертвою одночасного нападу двох із них.

Зненацька двері до покою розчахнулися, і козаки вштовхнули якогось шмендрика.

– Ану, чи не помічник то, що мав вам сьогодні допомогти викрасти панночку? – спитався один, звертаючись до Перебийноса.

Той дивився на чуже обличчя переляканого хлопця, який зі страху трусився, і сказав:

– Не знаю того добродія, але, якби потребував помочі, то певно добрав би собі когось дужчого, а може й відважнішого.

– А чи знаєте ви, панночко, цього добродія?

«Добродій» скерував мовчазний, але проречистий погляд на дівчину.

– Вперше в житті своєму бачу цього пана, – холодно промовила вона.

– Що з ним робити? – презирнулися козаки.

– Та пустимо, – мовив старший з них. – Хай геть колесом котиться, та накажіть, щоб не швендався вздовж нашого паркану туди й сюди без потреби.

Шмендрик, кинувши швидкий, вдячний погляд на дівчину, зник.

Запанувала мовчанка. Знизу знов почало долимати вовче виття.

– Невже ви воліли би піти на смерть, ніж одружитися зі мною? – запитала вона знечев'я.

– Та чи ж ваше щастя не варте того, щоб хтось віддав за нього життя?

– Життя за щастя моє з Антосем, – повільно мовила вона, – або вірніше, за щастя Антося зі мною.

– Гей, як сів на коня, то так драла дав, що тільки курява стовпом, – хтось зареготався внизу.

У Перебийноса серце так і йойкнуло, він перехилився через вікно і запитав:

– А якої масти кінь?

– Каштан з білими плямами, – відказав голос знизу.

– Господи! Мій кінь! – скрикнув Перебийніс, і хвиля гніву залила йому лице.

Обурення кинуло кров в обличчя й дівчині.

– Хотів би я знати, хто він такий, отой шмендрик, що був щойно тут, – додав юнак.

– То був Антось, – по довгій павзі мовчання тихим голосом промовила Оксана.

Ціла буря різнорідних почувань хвилями залила душу Перебийносову. Так ось вона, та панночка з ясним волоссям і темними очима, вимріяний ідеал юнацьких днів, що голосом і рухами

своїми взяла його в полон! Якби не гамував він весь час свого почуття, то сторч головою полетів би в оте кохання, що, мов пурпурова хлань, кликало і вабило до себе юнака. Кохання до тієї красуні, що віддала своє серце другому. Злодієві, за якого вона ладна покласти душу свою, бо чи ж не урятувала вона його щойно, сказавши, що у вічі ніколи не бачила і не знає. Урятувала Антося, щоб Антін Перебийніс віддав життя своє за того другого, негідного. Бо ж життя Перебийносове надто дешеве. Коли поклала його на шальку, то шалька пішла вгору, переважило те інше.

Тоді тільки помітив він, що Оксана плаче, що ридання стрясає все її тіло. Це його трохи зм'якшило, підійшов і спитав:

– Чого ж ви, панночко, плачете, коли все для вас склалося так гаразд?

– О, як ви мене мусите ненавидіти, – хлипаючи, крізь сльози промовила вона.

– Чому ж ненавидіти? – безпорадно запитав він.

– Чому? – А чи ж не пішли ви, не заперечуючи, отим підземним ходом, щоб тільки утекти від отого ненависного вам шлюбу? Чи ж не дивилися, як би вискочити вам з вікна? Чи ж не волієте піти у вовчу пашу, аніж під вінець зі мною?

– Таж Антось...

– Хай собі той Антось світ-за-очі йде! Не хочу його ні знати, ані бачити.

Перебийносові все в голові переверталось.

– Та ж я тільки чинив те, чого вимагала від мене моя честь лицарська, – лише спромігся він сказати.

– А що та ваша честь лицарська наказує робити козакові, коли дівчина каже, що його кохає, що жити далі не може без нього, та й не хоче; що серце їй розірветься, коли він геть відійде та покине її самотню?

– Оксано! – то був крик тріумфу, що вихопився з грудей юнакові, коли він раптом пригорнув дівчину до себе. А вона все ще хлипала, поклавши голову йому на плече, та то вже радше були сльози щастя. Волосся її запашною хвилею розсипалося йому на руки, він його тихенько пестив і казав їй: – Підемо з тобою до батька твого, удвох йому все з'ясуємо, і все буде гаразд, бож його згоду ми вже наперед маємо.

– О, який же ти милий та блаженський, – сміючись, крізь сльози казала вона йому. – Та коли ми підемо тепер до батька, згідні одружитись, та розкажемо йому, як усе було, то він справді повірить і тоді попросить у тебе пробачення, а мене примусить чекати, поки з'явиться Антось, який їм висмикнувся сьогодні з тенет.

– Правда твоя, – засміявся він. І коли, обнявшись, вони обоє увійшли до покою батькового, Антін урочисто промовив: – Пане полковнику! Я за ніч надумався і зі щирим серцем і любов'ю беру за дружину вашу доньку.

– Давно би так, – промовив старий. – Чи ж не простіше було так учора сказати? Отже, ходім. Сонце зійшло, і панотець певно вже чекає у церкві.

Хвилин за двадцять усі зібралися в полковниковім покої. Господар частував вином, що наливалось в

позлотисті пугарі. Пілося за здоров'я молодят. Трьом тут присутнім козакам було трохи ніяково. Один, напівжартома, просив пробачення за «контумелію»*, вчора заподіяну пану підхорунжому. Другий, плеснувши Перебийноса по плечу, запевняв, що справу з вовками не треба було аж надто поважно брати, бо полковник в останню хвилину однаково надумався б та мабуть до грецьких календ відклав би змагання. А якби справді дійшло було до цього, то напевно не всіх вовків разом, а по одному, щонайбільше по два пускав би на нього. Третій запевняв, що в усьому завинив Макар, отой шістнадцятилітній хлопак, що мав доручення стежити за непроханим гостем, який повадився вечорами ходити до панночки. Отой дурний хлопак і запевнив, що запопадливий відвідувач яблуневого садка то Антось Кшетуський. Тому й сталося, мовляв, таке прикре непорозуміння.

Перебийніс казав на те, що найбільше йому дошкуляє думка, що всі присутні однієї певно гадки, а саме, що він, Антін Перебийніс, злякавшись вовків, до шлюбу йде. Щоб довести противне, він ще сьогодні, після вінця, готовий приступити до змагання. Зовсім інші причини, про які він зараз не хоче говорити, спонукають його принаглити вінчання. Отже, хай вовків ще не ведуть до пивниці.

На це старий засміявся і сказав, що тепер йому, як батькові, належить виключне право визначити день, годину й умови змагання вовчого. Отож хай ніхто інший тим не турбується.

Ще хвилин за десять усі гуртом рушили до церкви. Похід замикав старий полковник.

Напівдорозі наздогнав його Макар і, захеканий, заговорив:

– Пане полковнику, пане полковнику! Тож той молодий, що з панночкою до вінця йде, то ж не є той самий, що заходжував до неї в садок.

Та старий кинув на нього погляд з-під насуплених брів і мовив:

– Та, може, я вже й без тебе дещо розкумекав. А ти, дурню, не встрявай у чужу справу, коли тебе ніхто не питає!

Червень 1947 р., Льойташ, Тіроль.

Медальйон

Повіз, запряжений чвіркою коней, мчав зеленими вулицями Славути. В повозі сиділа і правила кіньми молода княгиня Сангушко з чотирилітньою дочкою. День був соняшний, яскравий. Повітря, насичене пахом соснового гілля, сп'яняло; темно-синє небо здавалося глибокою чашею, що по вінця сповнена була вересневою похолоддю ранкової години. Хтось перекинув ту чашу дном догори, і темнява блакить струмками стікала на землю, заливаючи її свіжістю тепластої волинської праосени.

Проїхавши Цвітоською вулицею, повіз завернув управо, на Козацьку. Баби дивилися через паркан услід блискучій чвірці, діти зорили через шари в дошках; дівчата, зачувши ходу баских коней, вихилялися з вікон.

Повіз уже зближався до ливарні край лісу. Трійко хлопців пускали паперового змія на довгому шнурку. Змій саме був посередині шляху і не хотів злітати в повітря. Зачувши повіз, хлопці смикнули за шнурок, щоб бува коні не розтоптали їхнього дракона. Але в ту саму хвилину раптовий порив вітру підхопив його і порвав до небес. Змій метнувся вгору якраз перед мордами передньої пари коней, мало не зачепив їх крилом. Коні сполошилися, спробували стати дибки, а тоді божевільним гоном помчали далі.

Небезпека була б невелика, якби це сталося на битому шляху з широкими обабіч ланами, бо хвилин за п'ять коні, певно, заспокоїлись би. Алеж наприкінці Козацької вулиці була зруйнована гребля. Пішоходи,

що хотіли простувати далі, до пошти, мусіли спускатися вліво, в долину, де блищало кругле озерце, і дощатим мостом переходити на той бік води. Поруйновану греблю за недбалістю роками не лагоджено, і кіньми тією дорогою не проїхати. Княгиня це добре знала. Вона міцно натягала віжки, але жадна, здається, сила на світі не могла спинити вихорем гнаних коней. За хвилину повіз мусів полетіти у прірву. Дитина, перелякана, кричала, схопившись за маму, яка ні на мить не могла послабити уваги й попустити віжки. Очі княгині гарячково блищали. Їй здавалось, що разом з донечкою вона летить у роззявлену пащеку смерті.

У цей вересневий ранок молодий підмайстер Андрій Гармаш, що подався був у далекі мандри, спочивав недалеко від отієї очеретом зарослої води, а саме аж на схилі, кроків з п'ять від поруйнованої греблі. Зачувши стукіт коліс і копит на дорозі, він здивовано підвівся. Але часу на роздуми йому не лишалося. В одну блискавичну мить він схопив ситуацію і кинувся наперед, назустріч коням. Ще встиг схопити їх за вудила, але попав під копита. Коні поволокли його кроків два і тоді спинилися над самісіньким краєм греблі. Біла, як сніг, що випадає першого зимового ранку, княгиня вийшла з повозу. Кілька людей, що надбігли, вже витягли хлопця з-під коней. Він був трохи закривавлений. Княгиня звеліла його, напівпритомного, посадовити до повозу. Коні завернули, і вона чвалом погнала їх до лікарні.

Там лікар, оглянувши, констатував перелам ноги. Обличчя було в крові, бо копита роздерли шкіру, але

поважних ран не було. Він запевняв, що за кілька тижнів усе загоїться.

Щодня навідувалася княгиня до хворого, приносила йому вино, виноград і запашні яблука з княжого саду. Щоразу дякувала молодому підмайстрові за урятування життя її власного та доньчиного. Щовечора і щоранку молилася Богу за одужання Андрія Гармаша, який у лікарні почував себе так добре, як ніколи ще, бо мав цілковитий відпочинок, а їжу таку щедру, таку смачну, що про неї раніше і мріяти не міг. Правда, трохи дошкуляв біль, коли повертався в ліжку, алеж то було скороминуще. Гаряча подяка княгині бентежила його, він ніяковів, переводив розмову на інші речі, бо не знав, за що йому дякувати, коли все сталося так блискавично швидко, без того, щоб він устиг щось обміркувати, і вчинок його був якийсь інстинктовий: він перейняв би коні й тоді, коли б у повозі нікого не було.

Пацієнт здоровішав з кожним днем. Лишалось ще тижнів два до остаточного його одужання, бо нога ще мусіла деякий час у гіпсі лежати, як княгиня одержала одного ранку телеграму, яка її негайно викликала до Парижу. Справа не терпіла зволікання. Отже, навідавшись востаннє до хворого, вона нанесла йому купу солодких речей, обіцяла дбати за нього і далі та повернутися тижнів за два. На прощання ще раз зі сльозами на очах дякувала, зняла з шиї золотий, синьоемальований медальйон, в якому був мініатюрний портрет її з донькою на руках і надягла йому на спогад про чудесне урятування. Хлопець був зовсім збентежений, почував себе тепер винагородженим

понад усяку міру і щасливим власником маленького скарбу, з яким не розлучатиметься ніколи.

Княгиня задержалась у Парижі багато більше, ніж думала. Аж по шістьох тижнях повернулася до Славути, та Андрія Гармаша вже не було там.

Він, як тільки лікар дозволив йому на це, виписався з лікарні, щоб соняшними шляхами мандрувати далі, до Криму, де хотів зустріти ранню південну весну, яка прийде по лагідній зимі. Він міг би ще довго лишатися в лікарні на добрих харчах, але туга за далечінню повабила у невідоме. Ані вино, ані солодощі й овочі замінити йому не могли п'яного повітря ланів і гірських височин, байраків і хуторів, що, виринаючи з незнайомого простору, гостинно його вітали, віддавались йому у полон, немов казковому воякові, що переможно крочив світом, який розчиняв перед ним нові й нові зачаровані ворота у незайману далечінь.

Княгиня була в розпачі. Вона дала оголошення в газети, що розшукується такого то. Але ніхто не відгукнувся, бо Андрій Гармаш газет не читав. Не до них було йому під час далеких мандрівок і днів запеклої роботи, до якої він ставав там, де траплялася нагода: в Баку, Батумі, Херсоні, Києві, Харкові чи Одесі. Славутська подія поволі відходила у далеке минуле, і нагадував про неї тільки часами медальйон, який він беріг, як найбільшу коштовність.

Княгиню мучила думка, що вона не відплатила належно за саможертвенний чин, яким невідомий робітник урятував їй і дитині життя. Докоряла собі, що не подала своєчасно звістки до лікарні, не наказала Гармашеві зголоситися конче до палацу, як одужає.

Вона ж хотіла заопікуватися дальшою долею його, зробити життя його легким і щасливим, позбавленим тих турбот, що їх несе з собою бурлацьке існування і тяжка робота. Мала все те на меті, але не встигла сказати йому. Отже, невдячною виявила себе, відплативши невеличкою кількістю шоколяди та овочів за те, що людина наразила себе на смертельну небезпеку, що скалічила себе, бо хоч кістка зрослась, як лікар казав, дуже добре, але хто знає, чи сліди переламу не даватимуться в знаки протягом цілого життя. На думку про це все сором заливав їй обличчя. Занепокоєна і стурбована, не раз вона спиняла свій повіз чи забарювала біг коней, коли траплявся хтось по дорозі, що зростом і лицем, як їй здавалось, нагадував незнайомого юнака, який самовіддано кинувся під колеса.

Обдаровувала всіх калік, що траплялися дорогою. По четвергах гостила їх у себе в палаці, їздила до Ченстохови, до Матері Божої Остробрамської та інших католицьких святих місць, куди стягалося багато безруких, безногих і кривих, що сподівалися знайти там як не одужання, то принаймні тимчасову потіху, і так само щедро наділяла їх тим чи тим. Улаштувала нарешті у кількох містах притулки для калік, з якими нещастя трапилося від того, що хтось їх переїхав. Такого роду каліки забезпечувалися на все життя. Таким способом княгиня думала хоч частково сплатити той борг, який через недбалість не віддала тому, хто врятував їй дівчинку, яка росла на її очах, гарнішала з кожним днем, з дитини ставала панною, що що стягала на себе закохані погляди і буяла квітучою радістю, яка

осявала близький уже передвечірок княгининоного життя. Дочку свою виховувала так, щоб та ніколи не забувала добро, якого від когонебудь зазнала, пестила в ній вдячний спомин про незнаного юнака, зв'язаного з подією, яка поволі примерхала в пам'яті, і вчила молитися за нього. Кожну річницю незабутнього дня святкувала тим способом, що влаштовувала великий бенкет для калік цілого міста. Святкувалося її також по притулках, що їх побудувала княгиня.

Саме ім'я рятівника, що його раз чи двічі тільки княгиня принагідно чула, забулося, протягом років вивітрилося з пам'яті. Лишився у спогадах лише русявий, усміхнений юнак. Коли за нього молилися, то нагадувалося Богові про «доброго чоловіка, що врятував нас від смерті». Таким безіменним, вічно молодим і усміхненим він жив у спогадах, таким він лишився, коли минуло п'ять, десять, п'ятнадцять і двадцять літ.

Протягом тих років Андрій Гармаші звідав усю Україну, увесь гарячий південь понад Каспієм і Чорним морем і тричі завітав був аж до Архангельського краю, поблукавши берегами Мезенської затоки. Скільки раз мав він нагоду осісти на якомусь місці, одружитися з тією чи тією дівчиною, що покохала його (бо багато таких траплялося скрізь), міг він добутися достатків, зробитися статечним міщанином, мати свою хату, город і садок, і дітей, але понад усе полюбив він мандрівне блукання, бо так увесь світ з усіма скарбами належав йому, і, не маючи власного сталого кутка, Андрій Гармаш володів усіма байраками, чагарниками і хуторами, що траплялися на його дорозі.

По двадцятьох роках блуканини вже срібні нитки поблискували подекуди в його русьвому волоссі, пісня вже не вилітала так задиристо з грудей, і осінь життєва вересневим павутинням мало-помалу заткала простори, від чого насиченість їхніх кольорів трохи втратила на своїй яскравості і немов заволоклася прозористим димком.

Одного дня, мандруючи від Херсона до Одеси, він зустрів на битому шляху Йосипа Баріку, з яким колись (років п'ять тому) мандрував в околицях Кривого Рогу. Привітав його, як старого товариша в мандрівці життєвій, і обоє разом попростували далі. Не була з Йосипа Баріки путня людина. Десь він покинув напризволяще жінку і дітей, роками вже не бачив їх і ними не цікавився. Що заробляв, те здебільшого пропивав. Безліч разів за бешкети, а вісім разів за кримінальне злочинство покутував у в'язниці. Він намагався затагти Гармаша до кожного шинка і сердився, коли той йому не йшов на руку. Закидав йому скнарство, бо знав, що Андрій за пазухою носить усі свої заощадження за останніх кілька років, про що у щирості своїй розказав Баріці. Признався навіть, що тепер, коли не відчуває в собі вже колишньої свіжості і бадьорості, починає думати над тим, чи не пора йому, справді, осісти статечним господарем і пошукати дружину, яка згідна була б ділити з ним не бурхливу весну, а спокійну осінь колись рясного пригодами і враженнями життя.

Баріка зацікавився був медальйоном, що висів у нього на шиї. Андрій розчинив його, показав фотографію і розказав стару, призабуту подію. Баріка

докоряв, що Гармаш був дурнем, не скористав зі щастя, яке само давалося йому до рук; він же такою мірою прислужився княгині, що міг вимагати від неї бозна якої винагороди, а вона не відмовила б, бо Сангушки найбільші на Волині багатії. Але Гармаш тільки посміхався. Він думав, що, мабуть, добре, що так сталося, як воно є, бо, ставши замолоду забезпеченою людиною, ніколи не сходив би він стільки світу божого, а що ж той світ вартий, коли бачиться його тільки з вікна вагона! Він не знав і не тямив, як багато ще інших наслідків потягло за собою його зникнення: що несвідомо скерував він життя княгині на інші рейки, що спричинився до того, що сотні понівечених знайшли собі харч і притулок, що сам він дороговказним вогнем запалав на життєвому шляху матері і доньки, що постать його, оточена фантастичною авреолею героїства, стала предметом своєрідного культу. Про все це йому вві сні не мріялось, у думці не гадалося.

Одного разу ніч застала обох бурлаків у лісі. Повітря було тепле, як у липні після спечного дня, і вони поклали собі тут переночувати. Примостившись під високим явором, прикорні якого правили за подушку, вони замість стелі мали над собою зоряне небо. Гармаш швидко заснув, але не спалося Йосипові Бариці. Він перевертався з боку на бік. Одна невідступна думка точила йому мозок. Кілька разів він підводився на лікоть, прислухався до спокійного Гармашевого віддиху. Знову лягав, знов підводився, чуйно наслухоючи. Вийняв з халяви довгого ножа, попробував рукою, чи гострий, поволі, плазом скрався до зануреного в глибокий сон, коротко націлився і

міцним, метким і раптовим ударом аж по самий держак встромив його в горло. Гармаш і не скрикнув, а тільки вві сні захрипів. Повернувши ножа, лишив його в рані, щоб кров не хлинула за пазуху і не замочила грошей. Тоді ті гроші витяг, зняв медальйона, заховав усе і поспішив покинути місце свого злочину.

За тиждень якийсь Барика опинився в Славуті. Що з грошима робити, знав, а який ужиток з медальйона зробити, ще не уявляв собі, та старанно морочив собі тим голову. Був певний того, що медальйон цілого маєтку вартий, що буде його ключем, який відімкне двері до сховища таких скарбів, про які він мріяти не міг у своєму неохайному, бродячому, злочинному житті, темному, як морок печери, але раз-у-раз освітлюваному нежданими ракетами бешкетів, пиятик і розбишацьких наскоків.

Малюючи собі привабливі картини, як він у достатках і розкошах доживе своє гріховне життя, обдуривши княгиню і дочку її байками, що їх уже починав складати в голові своїй, Барика термосив ланцюжок, на якому висів йому на шиї медальйон, раз-у-раз відмикав покришечку, поглядаючи на портрет, і, надто захоплений рожевими мріями про майбутнє, переходячи на другий бік вулиці, ледве зчувся, що надлітає великий повіз, але завчасу встиг його виминути. В ту саму хвилину відчув, як щось йому зслизнуло з шиї, вислизнуло з-поміж пальців. Усвідомив у раптовому переляку, що ланцюжок обірвався, і медальйон покотився на піскувату дорогу, за мить він потрапить під колеса або під копита коней, – медальйон, що був талісманом, який відімкне двері до

скарбниці, яка криє у собі гори невидимих ще для ока самоцвітів, що їхнім тьмяним чи яскравим блиском озоритися має темна будучина. Усвідомивши це в одну блискавичну мить, з блискавичною швидкістю метнувся крок назад, послизнувся, щось схопив, затис, відчув, як голова його важко гепнулась об камінь, бо згори щось немов ковальським молотом важко гупнуло по ній, і майже не відчував вже, як тягар якийсь прокотився по його тілу.

Візник спинив коні, перехожі люди заметушилися навколо.

В той час повільною ходою наближався другий повіз, елегантний, в якому сиділа княгиня. Спинивши його, вона вийшла. Побачивши, що сталося, мовила, що то її справа заопікуватися тепер покаліченою людиною, бо робить вона те ціле життя своє. Як двадцять літ перед тим Гармаша, поклали до княжого повозу Баріку, убивцю його. Коні рушили далі.

У лікарні лікар констатував, що розторощена черепна коробка, і міг тільки ствердити смерть, яка сталася певно ще під колесами. Всі зацікавилися ланцюжком, що звисав з затиснутого кулака. Коли його розтулили, звідти випав медальйон. Княгиня скам'яніла, схопила його, натиснула пружинку, покришечка відскочила, і під нею вона побачила свій юнацький портрет з донечкою на руках. Удар був такий раптовий, несподіваний, що княгиня мало не зомліла. Для неї не лишалося жадних сумнівів, що небіжчик, який тут лежав, був та людина, що двадцять років тому врятувала їй і дитині життя. Подивляючи дивні шляхи Господні, якими доля зводить людей, вона сказала собі,

що їй дається нагода хоч після смерти віддячитися невідомому рятівникові.

Поруч родинного мавзолею князів Сангушків поховано Йосипа Баріку, поставлено йому мармурового надгробника, і золотими літерами викарбувано, що шістнадцятого вересня такого то року врятував життя двох людей, матері і доньки, і рівно через двадцять років, шістнадцятого вересня знайшов собі смерть під колесами.

Княгиня не вдовольнилася тим. Вона сказала собі, що покійний мусів залишити по собі родину, якою вона могла б ще заопікуватися. Знайшовши в паспорті відмітку «жонатий» з зазначенням місця проживання, вона подалася з дочкою в далеке загумінкове* містечко, відшукала дружину Баріки, що мусіла годувати п'ятеро дітей різного віку, оповіла про шляхетний вчинок чоловіка двадцять років тому, чим дуже здивувала жінку, якій він ніколи про це не розказував. Взагалі не могла зрозуміти, як чоловік, якого вона п'ятнадцять років знала, як злодія, забіяку і нікчому, який не раз лупцював її та дітей, міг бути здатний на якийсь там шляхетний вчинок, але не висловила своїх думок. Діти навіть розчулились, а старшому синові очі загорілися. «Отже, батько не такий вже негідник, за якого ми всі його мали», подумав він, і це сповнило дитячою гордістю його душу. Княгиня заопікувалася не тільки добробутом родини, а також наукою і вихованням дітей Йосипа Баріки, який був убивцею Андрія Гармаша, що колись у пориві самовідданості кинувся під колеса її повозу. Вона була щаслива, що сплачує тепер другу частину свого великого боргу.

У великій книзі Долі, де записано рахунок кожного із земнородних, золотим пером архангел занотував ще одне велике сальдо на користь княгині Сангушко. То була остання, найрадісніша жертва, яку вона принесла дорогій пам'яті нікому невідомого бродяги-робітника, яку вже раніше вшанувала була великими офірами.

І Господь у незреченній благоді і мудрості своїй ту жертву прийняв.

Осінь 1947, Баварія.

Акація

Сидячи на своїй улюбленій невеличкій веранді, Ганна дописувала листа. Було вже недалеко до півночі. На столику горіла звичайна гасова лампа, навколо якої ненастанно кружляли нетлі. Пахощі теплої літньої ночі розгорненими сувоями пливли над Дніпровими кручами. Дім стояв над спадастим схилом, і якби не темрява, то видко було б і ріку, і потойбічний берег, і, може, човни запізнілі, що беззвучно просковзали, підхоплені течією, якій допомагали ще плавкі помахи весел, що майже без плюску занурялися у воду.

Дописавши, Ганна поклала перо і замислилась, перебираючи спогади останніх місяців, останнього року. Як швидко життя її з уторованої дороги раптом повернуло вбік і потекло иньшим річищем! Не встигла вона опам'ятатися, як стала дружиною, а недавно відчула перші ознаки материнства, щось сіпнуло у неї під серцем, коли вона цими днями спускалася сходами. Чи ж не дивно, що трохи більше, як рік тому, вона була майже заручена. З иньшим. Батьки вважали жениха за добру партію і дуже намовляли до того проектованого шлюбу. Не аналізуючи і ще не вміючи аналізувати своїх почувань, вона пливла за течією. Не ставила спротиву, але й не йшла назустріч. Все склалося б так, як планували батьки, якби ... якби не акація.

Ганна дуже любила і добре знала Київ з усіма його прекрасними околицями. Але ніколи не спадало їй на думку, що досить за Царським (нині Пролетарським) садом, десь недалеко за палацом, що колись належав «вдовствующей императрице Марии», збочити в

сторону Дніпра, щоб натрапити між густими зарослями кущів і дерев на дерев'яні сходи з бильцями, що вели кудись униз. На Козловську вулицю. Цілком ізольовану від решти міста. На шматок старосвітської провінції, що загубився в столиці. На невеличку вуличку понад Дніпровими кручами, вуличку з маленькими хатками й квітничками. Одного чудового літнього дня вона зробила це відкриття, проходжуючися зі своєю шкільною подругою. Зовсім випадково натрапили вдвох на ті сходи і почали спускатися вниз. Пахощі трав і квітів, у сонці розмарених, хвилями ходили навколо. Вони милувалися і далекою гладінню ріки, що вилискувала проти сонця, і буйною зеленню круч, до глибокого вечора ладні лишитися у цьому самотньому, немов від усього світу відрізаному, кутку, – і ось та несподівана зустріч.

Сходами вгору йшов якийсь юнак. Погляди їхні зустрілись, і Ганна відчула, як вона зблідла, щось у грудях їй стислося, захопило дух. І, раптом усвідомивши, що, як задеревіла, дивиться на чужого, не відомого їй чоловіка, вона почервоніла і, тільки аби щось сказати, щоб замаскувати оту незручність, байдужим тоном промовила, звертаючись до подруги:

– Шкода, що не наломали ми трохи акації. Дивись, як рясно вона звисає!

Розминувшись з незнайомим, вони поволі пішли далі, щодва кроки спиняючись і милуючись на блискучу стягу ріки, на яку вже майже лягала передвечірня тінь. Та враз відчули за собою хапливу ходу. Обернувшись, вона зашарілась, бо лицем до лиця

опинилася проти незнайомця, що, сміючись і простягаючи їй велетенський кущ акацій, казав:

– Пробачте мою зухвалість, але я, почувши ваше бажання, кинувся його сповнити, і для мене не буде більшого щастя, як коли ви візьмете на спогад про сьогоднішню стрічу оці квіти.

Так почалося їхнє знайомство. Знайомство, що з першого погляду було вже коханням. Шкереберть полетіли всі пляни батьків. Від байдужого, холодного погляду її знітився, змився кудись «жених». Почалася справжня епопея її юности з човновими гулянками по Дніпру, поїздками на Чорторий і до Межигір'я, нічними ескападами в невідоме, щасливими блуканнями в Голосіївськiм лісі і сидінням над тихим плесом Китаївського озера. І тепер, коли прийшло друге літо з акаціями, вони вже чотири місяці були одружені. Він наполягав на тому, що мусять вони хоч би на перший рік оселитися на Козловській вулиці, у домі з квітничком і невеличкою верандою, з якої відкривається вигляд на Дніпро і на той берег

Два тижні тому він поїхав у службове відрядження на Кавказ, де справи його, очевидно, затримають на довший час, а вона залишилася сама з дімком, квітником, верандою, Дніпром та кількома улюбленими книгами. Оце вчора одержала листа від батьків свого чоловіка, які запрошують її до себе в Прохорівку трохи погостити і розважитись, бо, певно, вона – так пишуть вони – вже стужилась на самоті. Отож Ганна їм написала, що виїде в п'ятницю пароплавом, яким личне товариство вирушає до Канева на відвідини Шевченкової могили, а звідти ж рукою подати до

Прохорівки: тільки переїхати на той берег. Отож вона за одним заходом полагодить дві справи.

Великі нетлі, що кружляли навколо ляmpi, раз у раз кидали тріпотливі тіні свої на папір. На листі досихало чорнило. Ганна поклала долоню під серце, бо знов неначе відчула там рух нового таємничого життя. «Якими дивними шляхами, – думала вона, – веде нас доля. Отой хлопець, що ось ворухнувся (а це неодмінно буде хлопець, а назве вона його Василем), задовго, заки йому народитися, почав регулювати її життя і диктувати свою волю, вимагаючи для себе кислих цитрин і гострих страв, яких вона раніше не любила. Він наказував їй, що инколи треба їсти. І чи не він, співаючи у крові батьковій, примусив його обрати за матір ту дівчину, яка йому, ще не явленому в подобі людській, була до вподоби, йому, що був тільки думкою Господньою, яка зародилася одного чудового літнього дня, звівши до купи двох людей, що в цілому світі тільки їхнє сполучення могло спричинитися до появи на світ отакої, а не иньшої індивідуальності у дивній її неповторності».

Ці міркування налили її серце ніжністю до ще ненародженого немовляти.

Нерухомо дивилася вона в полум'я ляmpi, навколо якої натовп нетлів усе більшав, і думала, яка таємнича воля зваблює до себе оті нічні створіння; очевидно, проміння має якусь притягальну силу, якій їхні кволі тільця не спроможні противитися, як не може противитися голка магнетові.

Якийсь великий, знизу майже білий метелик давно вже кружляв, зачаклований, навколо світла. Погляд її

довго і пильно стежив за ним, аж ось метелик раптом злетів аж понад лампу, туди, де проміння найжаркіше б'є вгору, з підсмаченими крильцями впав у скляний циліндер і миттю розсипався попелом

Ганні враз сумно стало, вона готова була бачити в цьому символ долі людської. Цей образ метелика якось сплівся з думкою про немовля, яке вона носить в собі, і пригадалося з шкільних лекцій з історії, як Молохові приносилось у жертву дітей, яких замикалося в його розпечене мідяне нутро. Дріж жаху й огиди пробігла їй по тілу. Вона потяглася до «Книги пісень» Гайне, що лежала на столі, розгорнула навмання, і погляд її впав на рядки:

Ich weiss nicht, was sol les bedeuten,
Dass ich so traurig bin.

Це навіяло на неї вже справжній смуток. Проте вона до кінця дочитала вірш про Льореляй і знайшла якусь чудну аналогію між долею того нещасного рибалки, що, заслухавшись у спів, має потонути, і тієї нетлі, що, полетівши на світло, згоріла.

З Дніпра повіяв раптом свіжий вітерець, полум'я заколивалось, затріпотіло. Ганна взяла лампу зі стола й увійшла до покою.

На ранок вона, прокинувшись, згадала про лист, одяглась і вийшла, щоб кинути його до поштової скриньки. Звідкись долинав крик півня, затяжистий, сповнений туги. В садку ідилічно кудкудакали кури. Коли вона була вже на вулиці, її окликнув військовий з другого поверху сусіднього, дому і попросив узяти і

його листи, які він їй кинув згори, пояснюючи трагічним тоном, що господиня вийшла, коли він ще спав, і зачинила хату на ключ, так що він не може вийти з дому, а вискочити з вікна зависоко. Ганна, всміхаючись, ви слухала його скаргу і взяла листи. Коли знов вертала додому, побачила червоного півня, що втікав від жінки, яка бігла за ним. Півень був червоний, як полум'я, і Ганна подумала, який то влучний є народний вираз «пустити червоного півня під стріху». Але при цьому спостереженні згадала вчорашнє полум'я, в якому згоріла нетля. Півень, тікаючи, якимось незграбно махав і бив крилами. Тут тільки Ганна завважила, що з-під шиї тече йому кров. Жінка зробила невдалу спробу зарізати неборака, і він, як видно, видерся їй з рук та, недорізаний, кинувся втікати. Ті помаху крил його мали щось спільне з безсилим тріпотінням нетлі, і Ганні стало враз важко на серці. «Недобре, – подумала вона, – вагітній жінці дивитися на такі речі». Якась туга лягла їй на душу і вже не випускала з своїх пазурів. Вона знала, що сьогоднішній день зіпсований, боялася, що настрій аж до від'їзду зістанеться поганий, та не вміла тому зарадити.

Не знала, як згаяти день. Сіла в крісло на веранді і знов розкрила томик Гайне. Книжка розгорнулася на тому самому місці. Спитувалася перекладати той вірш:

Не знаю, що сталось зі мною,
що я так сумую в цей день.

Ні, не подобалось. Тоді звернула увагу, що другий рядок в оригіналі писаний ямбом і що ліпше буде так само ямбом його віддати:

Не знаю, що сталось зі мною,
що я такий сумний.

Це вже краще. Далі все пішло гаразд. Не давалися тільки останні рядки, бо рибалка ніяк не хотів у неї топитися. Отож, як не морочилась, мусіла кинути олівця, до кінця не довівши спроби своєї. Ще раз зирнувши на папір, помітила, що рука її написала не «сумний», а «сумна». Отже, підсвідомо якимось Ганна застосувала настрій вірша до себе.

Не знала, що їй далі робити. Трохи погосподарювавши, метушилася потім цілий день по кімнаті. Надвечір згадала, що на сукні, яку хоче взяти на дорогу, є плями. Отож заходилася виводити їх бензиною, а потім суконку старанно випрасовувала. На столі лежав неоправлений том Толстого «Анна Кареніна». Необережний рух ліктя – і пляшка з бензиною, в яку забула заткнути корок, перекинулася та розлилася на книжку, що враз уся просякла тим плинном. Схопила пляшечку, та вже пізно було. В повітрі завис неприємний запах. «Невдача якась переслідує мене, – подумала собі стиха. – Та, мабуть, на тому ще не кінець». Коли почало смеркатися, хотіла запалити лямпу, та побачила, що в ній замало нафти. Отож запалила свічку, щоб винести на веранду; може, вітер не задме. Та свічка була затонка і не трималася в поставці; впала впрост на бензиною залитий томик

Толстого, що спалахнув, мов целюльоїд. В нестямі хотіла була схопити книжку, та в руці її залишився тільки віддертий шматок обкладинки з початком заголовку «АННА...» Вітер повіяв його ген у садок, і там він білою плямою ліг на траву. Ім'я її Анна. Ця подія сповнила її якимсь забобонним страхом і передчуттям якогось невідомого лиха. Подивилась на свою трохи обпалену руку, на купку попелу, що лишилася від твору Толстого, і поклала собі лягти сьогодні якомога раніше до ліжка, щоб не наразитися на дальші несподіванки.

Напружені нерви вимагали розпруження. Сон був неспокійний, і видива його складалися з уривків денних вражень. Перед нею розливалася широка ріка, але то була ріка з бензини, запах якої сповнював повітря. Рікою плив напіврозгорнений том «Анни Кареніної», а в ньому, як у човні, примостилася вона. Десь далеко, сидячи під хрестом, на могилі Шевченка співала Льореляй, але не гайнівську пісню, а «Як умру, то поховайте». Вона пливла на той спів і раптом побачила, що перед нею зовсім не гора з могилою, а дім. З вікна другого поверху гукає на неї військовий, та вікно те не чотирикутне, а округле, мале; він скаржиться, що не може ним вискочити. В кімнаті його літає велика нетля, яка теж шукає виходу, але в міру того, як зближається до вікна, вона зростає, робиться великою, як курка, і не пролазить. З даху злітає червоний, великий, мов гайстер*, півень, що хоче ту нетлю задзьобати. Він летить просто в оте округле вікно, сургучем розпливається в ньому, стає великою, круглою печаткою. Ганна бачить перед собою тільки високу білу

стіну без вікон і дверей, а на ній, вгорі, оту велику, червону, криваву печатку, немов на велетенського розміру листі, якого вона вчора відіслала.

Ганна прокидається, вся облита холодним потом, і бачить: у вікно їй світить великий, червоний, круглий, мов печатка, місяць уповні.

Сонце вже підбивалося вгору, коли Ганна взяла кошика, щоб піти закупити городини. На вулиці увагу її притяг невеличкий сірий віслюк, власність дітей городника, що мешкав у скрайньому домику. Вони з ним завжди бавилися, а тепер він стояв по самій середині вулиці і ненастанно сурмив. Люди проходили й сміялись. Діти намагалися зрушити його з місця, тягли за мотузок, та дарма. Осел стояв непорушно і кричав, хоч як на нього гавкав лягавий собака з довгими вухами, що люто стрибав навколо. Деякі зацікавлені спинялись і дивились.

По сніданні заходилася Ганна залагоджувати останні справи перед від'їздом. Пішла шукати по крамницях яких-небудь цяцьок, щоб завести в дарунок дітям швагрової*. Та в ті часи важко було знайти щось путяще. Війна та революція знищили промисловість і цієї галузі. Десь на рундуку побачила великі метелики ручної роботи з різнокольорового тонкого паперу. Ці метелики нагадували їй нетлю, що так трагічно загинула, і вона не хотіла їх брати. Далі побачила півників з червоними, колесом закрученими хвостами. Але й вони зводили їй на пам'ять неприємний випадок, якого вона вчора вранці свідком була, тому пройшла і повз них. Спинилася перед вікном книгарні-антикваріату і почала читати заголовки виставлених

книжок. Внизу побачила старе видання казок братів Грімів. На палітурці наліплена кольорова обкладинка, відома всім картина з казки про бременських музик: віслик, зіп'явшись на задні ноги, передніми сперся на гзимс* вікна, на ньому собака, на собаці кіт, на коті півень. Усі вони заглядають у хату. Оце буде добрий дарунок для дітей. Далі, вгорі, у лівому кутку око її доглянуло відкриту титульну сторінку: «Лев Толстой. Анна Каренина». Щось усередині їй засмоктало, занудило, їй раптом забракло повітря. Господар крамниці саме вийшов і, помітивши, куди скерований погляд її, проспівав:

– Собрание сочинений Льва Толстого в шестнадцати томах.

За власником вийшов з книгарні з двома грубими книжками професор Ступин, у якого чоловік її колись слухав лекції. Вони добре зналися. Професор, простягнувши руку, привітно всміхнувся і почав розпитувати про чоловіка. Ганна відповіла, що він на Кавказі і що сама вона збирається післязавтра поїхати пароплавом до Канева, а звідти до свекрухи. Професор сказав, що з цілим гуртом студентів і студенток теж вибирається у подорож тим самим пароплавом:

– Отож поїдемо разом.

Погляд її раптом прикипів до червоної близни, що тяглася від підборіддя через шию професорову. Він помітив, куди скеровані її очі, зникнув і, ніби вибачаючись, промовив:

– Не дивіться! Тепер гострої бритви не дістанеш, і я завжди ріжусь, коли голюся.

Ганні знов пригадався недорізаний півень, серце її защеміло якоюсь тугою, і вона швидко попрощалась, зайшла до крамниці і придбала «Казки братів Грімів». Дорогою накупила купу якихось непотрібних речей і, пізно пообідавши в харчівні, пішла додому.

Ввечорі, коли зі світлом сиділа в покої своєму, почула десь котяче нявкання. Подивилася під стіл, за вікно, зазирнула у шафу, але ніде не знайшла джерело, з якого виходили оті жалібні звуки. Нявкання не припинялося. Не могло воно йти з даху, не було кота й за дверима, а голос його і дряпання кігтів чулися так близько, ніби доносилися з-за килима. Справа ставала впрост містерійною. Хвилин на п'ять ті звуки вгавали, а потім знов чулися голосніше і змушували Ганну губитися у здогадах. Мусіла признатися, що ніяк їй не збагнути, звідки ті звуки линуть. Почала врешті вибирати старі, непотрібні листи і папери, щоб спалити. Повибиравши купу, відчинила грубу, сунула, запалила конверта, якого ще тримала в руці, і піднесла до тієї купи. У ту хвилину щось фиркнуло, і впрост на неї з груби скочив великий хазяйський кіт, весь заваланий у сажі. З несподіванки Ганна в першу мить сполотніла, а тоді зайшлася сміхом, майже гістеричним.

Більше несподіванок того вечора не було, лише вночі приснилось їй що хтось заглядає до неї у вікно. Вона знала, хто, але вдавала, що не знає. То віслюк, який сьогодні вранці кричав зіп'явся на задні ноги, на нього скочив пес, на пса кіт, на кота півень. Вона знала, що всі чекають тільки сигналу, якого має подати півень, щоб в один голос закричати. І справді півень змахує крилами, і з чотирьох горлянок вихоплюється рев,

протяжистий, довгий, від якого Ганна прокидається і чує, як десь на Дніпрі гуде гудок пароплавний. Вона знов засипає і бачить продовження того сну. Вона з лісу повертається до хати, обережно йде заглядає, чи нема там когось. Відчиняє піч, щоб вигребти вуглика та засвітити в хаті. Бачить дві жаринки у попелі і сягає по них кочеріжкою, (та то не жаринки, а очі kota, що, нявкнувши, стрибає їй просто в лице. Прожогом кидається вона геть з хати. Далі все пішло, як у казці оповідається. Лягавий собака з довгими завислими вухами кусає її за литку, осел хвицає копитом, а десь високо на смітнику півень, махаючи червоними, вогненними, величезними, як простирадла, крилами, від яких заграва розливається по всьому лісі, заходиться розпачливо-пронизливим криком: «Давайте її сюди-и-и-и!» Ганна прокидається і чує справжній крик півня, бо сонце стоїть вже над обрієм.

Ганна нашвидко поснідала, обіду не варила а так взяла щось на дорогу, бо тягло її ген з хати, кудись у простір. Із Дніпра віяло свіжістю, небо заволоклося хмарами, в повітрі зависла духота, в хаті нічим було дихати. Ганна спустилася кручами вниз, до ріки, зробила далеку прогулянку аж за Ланцюжний міст, перетяла Слобідку і скерувала шлях у бік Дарниці. Але духота була і в лісі. Вона шукала відкритих місць, широких галявин дерева були вирубані. Знявся вітер і кружляв пісок, який засипав їй очі, залітав у ніздрі, у вуха, розкуйовджував волосся. Впали перші важкі краплини дощу. Незабаром дощ полив струмками. Вона бігла просіками, лісовими стежками. Мокре галуззя хльостало по лиці, чвякала у черевиках вода, струмками

стікала по одежі, яка липла до тіла. Вітер зовсім розпатлав волосся, що мокрими пасмами сповзало на щоки. Але вона радісно вбирала в себе вогкість, пила свіжість стрічного подуву, немов в екстазі якійсь, розчинялася в грозі, що з громом і блискавицями вибухла над світом. Ця буря, яка йшла зовні, якимось утихомирювала бурю, що бушувала у ній всередині і суті якої вона неспроможна була собі з'ясувати. Все єство її у ці два дні стало якимсь дуже чутливим сейсмографом, що пильно нотував щонайменші стрясення ґрунту, які відбувалися десь у глибоких покладах її душевних копалень у царинах, що лежать поза межами досвіду повсякденного, – стрясення, що ані їхнього змісту, ані значення збагнути їй було несила.

Прийшовши додому, усвідомила, що далека прогулянка її була нічим иньшим, як спробою втекти від самої себе. Лягла до ліжка, але спати ще не хотіла, була аж надто схвильована і свіжим повітрям якого надихалася досхочу, і купіллю під відкритим небом, якою була для неї ота злива. Перебираючи книжки, пробувала то те, то иньше читати, але думки розбігалися. Не схоплювала змісту читаного. Мусіла двічі-тричі перечитувати одне й те саме. Нарешті зреклася тієї марної спроби, погасила світло і лежала, розплющеними очима вдивляючись у темряву. Не могла заснути всю ніч. Тільки під ранок задрімала на п'ять хвилин, і тоді приснилось їй, що йде вона хребтом гірського ланцюга, тоненьким, як лезо ножа. Обабіч безодня Вона йде поволі, балянсуючи, як циркова

танцюристка по шнурі, щоб не схибити, щоб не втратити рівновагу й не полетіти в прірву.

Невиспана, встала; довго в кріслі на веранді сидючи, вдивлялася в прозору подошеву далечінь Дніпрового плеса. Тоді почала трохи поратися по господарству. Готувала сніданок, потім обід. Нарізала хліба на дорогу, зварила кілька яєць. Переглядала, знову сівши у крісло, книжки, не раз уже читані. Потім склала найпотрібніші речі, які думала взяти з собою, до валізки і, не поспішаючи, попрямувала до пристані. Там вона дізналася, що пароплав має дві і пів години запізнення. Отже, не знала, куди їй дінутися час. Назад вертати не хотіла, а сидіти на пристані й чекати – було нудно.

Срібно поблискували сонні Дніпрові хвилі, а вітер вабив у соняшний простір, їй прийшла знічев'я думка поїхати човном. Цим пляном вона враз захопилася. Поїде вона, як звичайно, горіріч, у бік, противний тому, яким буде простувати її пароплав, щоб назад, коли руки стомляться від веслування, дати себе нести течії. Очі її нагляділи легенького полутригера* на двох. На мить завагалася, бо не знала, чи потрапить сама веслувати і стернувати разом. Та господар човна помітив її вагання й сказав:

– Я дам хлопчика, який допоможе вам.

Хлопчик хотів узятися до весел, але вона наказала йому сісти до стерна, бо прагнула руху, а веслувати вміла добре. Як звичайно це робиться, вони навскоси перетнули річку, щоб дістатися попід той берег, бо проти течії під берегом легше їхати, аніж серединою. По дорозі до Чорторию треба було проминути тільки

кілька гаток, а там, на острові, певно, ще можна буде добути холодного молока, бо день будній і відвідувачів буде мало.

З кожним помахом весла, що гнав човна проти течії, у Ганни яснішало на душі, сонце набирало потужнішого блиску, покороблена синява Дніпра ставала насиченішою, темнішими відтінками смарагду відсвічувала зелень берегів, а блискітки, що злітали з весла, коли воно ненароком вискакувало з води, здавалися маленьким діамантовим дощем. З кожною хвилиною вона скидала частину баясту з себе. Тіло легшало. Здавалося, що ось-ось воно зрине угору і потоне в блакитній незглибності.

Доїхавши до Чорторию і згаявши там три чверті години, Ганна зиркнула на наручного годинника і сказала собі, що мусить поспішати, коли хоче потрапити на пароплав. Отже, повеслувала назад. Та тільки повернула човна, як тягар, якого вона деякий час позбулася, знов наліг їй на душу. Не тішило на зворотній путі ані глибоке небо, ані сонце, ані похолодь, якою віяло від хвилі, коли нахилитися до неї лицем. Чим більше вона зближалася до пристані, тим важчий ставав той тягар.

Пароплав уже стояв, готовий до відплиття. Зійшовши на поміст, вона з легким жахом прочитала його назву «Лев Толстой», що півколом темніла посередині його торсу на білому тлі. Стала в чергу за квитком. Як зійшла на палубу, до носа їй шугнув якийсь неприємний і дуже знайомий запах. Так, то був запах її суконки, з якої вона перед трьома днями виводила плями, запах бензини. Він ішов від високих

гальонів, що стояли на палубі й на яких був напис «Медсантруд». Серед численної публіки впала їй в очі дівчина з пелеринкою на плечах. Та пелеринка лопотіла на вітрі, і Ганна бачила, що мала вона білу підшивку. А ось і військовий, що передавав їй листи. Ні, не він, а хтось иньший, тільки одностроєм схожий на нього. Щось їй нагадувала та дівчинка в пелеринці, та ніяк не могла згадати, що саме. Враз їй блиснуло в голові: дівчинка скидалася на нетлю, що тріпотіла крильми і що ті крильця були в неї білі під сподом. Від запаху бензини і від усвідомлення тієї аналогії Ганну знов занудило, голова їй пішла обертом, усе замаячіло перед очима, десь під ложечкою вона відчула якийсь тиск, боялась, що зомліє, жмут якийсь підкочувався до горла.

Дивилась на високий димар пароплавний, з якого валив дим та летіли іскри. Але нараз усвідомила, що то не димар, а стрункий ідол Молоха, в розпеченому внутрі якого спалювали дітей. Брудний клубок диму вихопився звідти; розгорнувся і став котом, у сажу заваланим, що скочив їй геть через голову. Ні, тепер вона виразно бачить, що то гігантський скляний циліндер лампи, в якому крилами б'ється велетенська нетля. З димаря-циліндра шугнуло полум'я, і то був розчухраний червоний півень, який раптом так пронизливо закукурікав, що їй начебто душу роздерло на два шматки. Їй згадалася німецька казка про карлика, що його ймення ніхто не знав і який зі злости, що якась дівчинка довідалась, як його звуть, схопив себе за ногу та роздерся надвоє. Отак і вона відчула, як гудок роздер її аж по саму маківку. Вона чувала від людей, що вагітність імунізує майбутню матір так, що

не береться її ні застуда, ані зараза. Нове життя, що зародилося в ній, рятує і себе, і її. Але чула вона також, під час вагітності бувають у деяких жінок нервові атаки, які межують з божевіллям. Невже вона справді божеволіє? Удруге розітнувся гудок, і вдруге вона відчула отой дивний розрив надвоє, що знищував її істоту. Вона немов наїлася стрихніну, що вивертав усе її нутро, наче хотів вивернути, як рукавичку.

Її організм-сейсмограф нотує вже не кволі стрясення душевного ґрунту, а якийсь страшний землетрус, що розхитує всі підпори її існування, стихійний катаклізм, що луною б'є в її мозок. Підсвідомість її, як ще не вдосконалений апарат, фотографує якісь надзоряні катастрофи, що відбуваються в недосяжних височинах, на сотні світляних років від неї віддалених, але на світлині відбивається тільки неясна тінь того, що діється поза межами душевного виднокругу. Якісь тривожні сигнали долітають до неї, та годі їх зрозуміти. Якісь німі вістуни гупають і гатять кулаками в зачинені ворота її свідомості.

В цю мить Ганна бачить у юрбі на березі якусь білу пляму. Шматок титульної сторінки, на якому надруковано «АННА...» Її ім'я. Аж ген куди завіяло вітром долю її! А сама вона їде пароплавом, що зветься «Лев Толстой», і її нудить від запаху сукні, з якої вона виводила плями. Ні, від запаху, що йде від тих гальонів. Несподівано її охоплює страшний жаль кидати все те, що вона бачить перед собою, оту набережну з поодинокими деревами, оті садки, що соковитою зеленню ваблять удалині і, певно, рясніють квітами, оті

золотими банями вінчані гори і затоку, де гойдаються у вітрі довгасті човни – так ніби вона не на два тижні, а назавжди мала кинути це все, щоб ніколи його більше не бачити.

– Веселих вака-а-цій! – кричить хтось з берега комусь, що стоїть на палубі, і в цю мить напівбожевільний мозок її прошиває блискавиця ясної свідомості: та біла пляма на березі – то не відірваний листок від книжки з іменем “Анна”, а великий букет білої акації, що його в руках тримає продавщиця квітів. О, конче їй треба мати той букет! Зануритися в нього лицем, забути в тих пахощах, заглушити ними нестерпний дух бензини. Коли вона матиме його в дорозі, її перестане нудити і зникнуть оті примари, що переслідують її вже три дні і ось довели вже до божевілля. Що робити? Стрілка її вольового компасу, як сшаліла, тріпоче й зі скаженими відхиленнями метушиться туди й сюди – то вправо, то вліво – і враз нерухоміє, гострим кінцем скерувавшись до берега. Прожогом кидається Ганна геть з палуби. На містку стикається з професором Ступином. Розсіяний професор купив квитка в иньший бік, та в останню хвилину ще встиг обміняти його в касі і поспішає потрапити на пароплав. На одну коротку мить Ганну пронизує думка, що професор у своїй крилатці, яка кумедно розвівається за вітром, теж нагадує щось дуже знайоме. Так. Того недорізаного півня, що, тікаючи, лопотів крилами. Він так само незграбно спотикається, припадає на одне коліно і, вбігаючи на палубу, мало не падає. Ганна вже на березі (швидше, щоб встигнути!), підлітає до жінки, купує в неї всі квіти; не рахуючи,

виймає жменю грошей і платить. Тоді з невимовною насолодою зануряється всім лицем в оте біле море пахощів; чує за спиною своєю третій гудок пароплава, та він уже не роздирає їй душу, ні, він ніяк не впливає на неї: звичайний собі гудок. Обернувшись, вона бачить, як відпливає від берега «Лев Толстой». Всю істоту її охоплює якесь розпруження, що солодкою зморюю розпливається по жилах. Так ніби три дні її без перерви електризувала якась страшна, безжалісна машина, пропускаючи струм крізь усі її нерви, – і ось хтось повернув вимикача, струм вилучився. Раптовим безсиллям охоплена, але якась розмарено-щаслива, Ганна падає на лавку, що на набережній, звісившись через спинку її, як мокрий рушник. Сльози їй ринуть з очей. Минає п'ять, десять, п'ятнадцять, двадцять хвилин. Вона сидить квола, всміхаючись. Пароплав уже далеко, голосу і шуму його вже не чути. Тоді підводиться; немов наскрізь просякнута життєдарною свіжістю квітів, що раптом відродила всю її істоту, поволі простує додому. Вдома застає на столі телеграму: несподівана звістка від чоловіка, що прибуде завтра вечірнім поїздом. Щаслива, всміхається, питає себе, невже оте його прагнення якнайшвидше побачити її передалося їй і затримало її тут? Але знає, що ні: то була тільки остання крапля в повному келиху, що змусила терпке вино її чотириденних страждань перелитися через береги. Десь кволо мерехтить думка, що треба сповістити пароплавну управу, щоб заопікувалася її валізкою, що залишилася на палубі. Але дивна річ: вона з тим не квапиться – так ніби воно зовсім зайве. Ставить квіти у воду. Щоб не зачадіти,

виносить їх на веранду, але на ніч лишає двері відчинені; тільки пару віточок ставить на столику коло ліжка. Лягає, та, щаслива і спокійна, як ще ніколи за життя свого, засипає глибоким сном без маячінь і сновидінь.

Тим часом пароплав простує в оксамитну ніч. Шумить вода з-під колеса. Зоряна темрява плине над Дніпром. Старші люди і діти пішли наниз спати. Нагорі лишилася молодь, хтось грає на гармошці, співають пісень. Ось підпливають до якоїсь пристані.

– Яка це зупинка? – гукає хтось з палуби, але серед гамору не чути відповіді.

Пароплава притягають кодолами* і прив'язують. Люди сидять на гальонах бензинових, бо не всім вистачило місця на лавках – на гальонах з написом «Медсантруд». З димаря летять золотисті іскри, гаптований ними дим лине вгору так, немов хтось розгортає казковий сувій, безконечний серпанковий шлейф Шехерезади, цяткований зорями. Хтось кидає непогашений недокурок, і раптом – страшний вибух стрясає повітря, в одну мить палуба – море вогню і диму. Розпачливі крики тонуть у палахкотливому лопотінні полум'ястих язиків. Хто ближчий до краю, скаче через бильця у воду. У трюмі всі прокинулись, серед загального галасу і метушні рвуться нагору, але звідти полум'я жахає назустріч. Внизу спека така, що черепи лускають. Люди кидаються, один одного відштовхуючи, до круглих маленьких вікон, але годі

крізь них пролізти. Військовий в однострої – очевидно, комісар якийсь – крізь віконце простягає пачку листування і документів та просить узяти й передати, куди слід, а сам тоді стріляє собі в голову. Дівчинка в пелеринці застрягла у вікні і не може худеньким тільцем просмикнутися далі. Просить і благає витягти хоч би за голову її. Та як доступитися, коли з того боку вода, а навколо вогонь! Вона, починаючи з ніг, уже горить, полум'я підбивається далі, і, мов підрізана квітка, вона хилиться набік. Пожежа загрожує перекинутись на пристань, а на пристані комори, і на пристані начальник поставив своє фортепіано. Отож він дає наказа підрізати кодоли, і пароплав – острів вогню й чаду, острів пекельного крику й лементу, – гойдаючись, відноситься геть Дніпровими хвилями. Плине на воді, мов фантастичний квіт, як гігантська вікторія регія, біла, що навколо спалахнула вінцем багряних пелюстків і яку факір якийсь чарами чорної магії змусив до бурхливого, феєричного росту.

На ранок пароплав – тільки чорний остяк, кліщами обгризений кістяк допотопної потвори, тхне від нього горілим м'ясом і бензиною. Мов археологи-дослідники, в ще не простигле нутро його залазять члени слідчої комісії і там, у трюмі, серед почорнілих трупів знаходять і професора Ступина з бритвою в руках і перерізаним горлом, що, тулубом перекившись наперед, головою припав до колін.

Ганна ще спала, коли відчинила двері господиня, навшпиньки підійшла до ліжка і поклала на столику листа і свіжу газету. Коли прокинулась, перший погляд її впав на пошту. У запізнілому листі з Кавказу чоловік оповідав про подорож Воєнно-Грузинською дорогою, про льодівці і снігові шпилі, про провалля, понад краєм якого мчав його автомобіль. Свіжим подувом верховин і гірського лісу віяло від того листа. Тоді взялася до газети. На останній сторінці, після складення числа, редакція ще встигла вмістити коротеньку звістку про катастрофу зі «Львом Толстим». Дрібними дрижаками жах пробіг по її тілу, коли погляд упав на те повідомлення. Сповіщалось лише про самий факт, подробиць ще не було. Поволі свідомість її ясніла, розвіювалася мла, що чотири дні туманила мозок, і стало зрозумілим, що тими днями мучило своєю незбагненною загадковістю. Довго перебувала ще під враженням звістки. Тоді згадала, що ввечорі приїде чоловік, і душу залило їй проміння. На горішнику під вікном ненастанно цвірінькав якийсь птах. Крізь широко розчинені двері глянула на веранду. Росяні пахощі линули звідти. На столі, немов віщуючи про вічну перемогу життя над смертю, в недоторканості сніжній, в авреолі ранкового сонця розпадистим кущем білів великий букет акацій.

Травень 1947 р., Льойташ, Тіроль.

Пригоди архангела Рафаїла

Тьмяним весняним вечором, насиченим подихом далекої грози, бузковими пахощами і запахом озону, в білій хмарі лебединим плавом по землі простували архангели Рафаїл і Михаїл. «Простували» – не значить, що вони переступали ногами, бо п'яти їхні ледве-ледве торкалися трави й дорожнього порошу, а хмару, яка їх обкутувала, немовби вітром несло ген-ген.

Так прямуючи, вони розмовляли між собою, та не були то слова, що ними вони перекидалися і що їх десятками треба нанизувати, щоб віддати думку якусь. В одну мить, коротку, як мигтіння . блискавиці, перелітала від одного до одного думка, що осявала чоло когось із них, і так само швидко мигтіла відповідь на неї. Від того обміну думками світляні спалахи грали на небі, і спалахи ті були їхні думки, що беззвучно займалися, на мить розсвітлювали околицю і згасали в насичених передгроззям просторах. Отже, віддати їхню бесіду – значить переложити її на нужденну людську мову, проміння на звуки, фарби на слова і витратити довгі хвилини на те, що «сказано» в один блискавичний момент. Спалахи Михайлових думок мали багряну відтінь, тоді як у Рафаїлових була прозора голубінь, і випадкові перехожі, спостерігаючи ту гру зірниць, милувалися на феєрію невиданих кольорів.

Передана нашим нужденним способом висловлення, розмова їхня мала приблизно такий зміст:

РАФАЇЛ. Дивний той рід людський, замкнутий в межі простору і часу.

МИХАЇЛ. Дивний і не подібний до нас, первозданних, улюбленців Господніх, створених у добу досвітню.

РАФАЇЛ. До нас, Його любов'ю розпечених.

МИХАЇЛ. До нас, що сяємо, мов снігами короновані гір шпилі у першій промінній ранкової зорі.

РАФАЇЛ. Що сонмами і світоносними шерезами вилискуємо, мов туманами обкурени ланцюги гірські.

МИХАЇЛ. Що сонцесяйними крилами, мов щитами, оточуємо трон Господній.

РАФАЇЛ. Що є раменами його, які, мов білим цвітом укрите галуззя черешень, простягаємось у простір.

МИХАЇЛ. Що є великими свічадами озер, які віддзеркалюють славу його, наче сонця блиск нестерпучий.

РАФАЇЛ. Свічадами, які відбите нами сяйво знову вбирають у себе, бо назад воно відбивається склепінням небесним.

МИХАЇЛ. Якими ж іншими, відмінними від нас є люди!

РАФАЇЛ. Мов дим від багаття, що здіймається в височінь і розпливається в простори.

МИХАЇЛ. Мов фанфара суремна, що завмирає, прокотившись над полем бою.

РАФАЇЛ. Мов пахоці кущів бузкових і жасминових, що відцвітають за весну і літо.

МИХАЇЛ. І невже промені дій їхніх не влітаються в симфонію світла, що, від склепіння відбившись, до нас повертається?

РАФАЇЛ. Невже ті промені, розчинившись, не тремтять у свічадах, якими є істоти наші?

МИХАЇЛ. Тремтять, може, так кволо, що тремтіння їхнього ми не помічаємо?

РАФАЇЛ. Якби так, то причетні люди були б до блаженства нашого.

МИХАЇЛ. Недокінчені, недовершені, вічномінливі, то поривом у височінь недосяжну занесені, то виром падіння у безодню втягнуті, мчать вони у потоці ненастанному ставання.

РАФАЇЛ. Не так, як ми, довершені, докінчені, які перебуваємо не в потоці ставання, а в бутті немінливому, в сьйві незгасному.

МИХАЇЛ. Якого їхні очі не знесли б, бо осліпли б, і від дотику якого тіла їхні спопеліли б.

РАФАЇЛ. Тому й не вільно нам, янголам, ставати перед очі їхні.

МИХАЇЛ. Але ж чи не являвся ти, Рафаїле, Товієві* і чи не відбув з ним: цілу подорож?

РАФАЇЛ. Так, але створив я собі для цього оболонку з густого астрального етеру, поволокою млистою опасав свою постать і от, подібний до людей, в— оболонці не з плоті людської, став його супутником, його охоронцем в дорозі.

МИХАЇЛ. Таж і Гавриїл явився Марії, коли приніс їй звістку, що має вона народити Спасителя.

РАФАЇЛ. Так, та голова його була обкутана хмарою, крізь яку ледве пробивалося проміння лица його, мла обдавала постать його, і так, у хмарі світляній, він став їй перед очі.

Чи не закривав Мойсей лице своє покривалом, стаючи по розмові з Господом перед народом, бо після перебування його на Синаї сяяло воно так, що очі людські того блиску знести не могли? І чи не онімів зі страху Захарія, коли, трьома тільки димами обкутаний, явився йому у хмарі янгол?

МИХАЇЛ. Якби не ці оболонки, то на місці вмерла б людина, побачивши одного із безсмертних.

РАФАЇЛ. Невже ми такі страшні?

МИХАЇЛ. Ми прекрасні. Але людина красу здатна перенести тільки в певній мірі. Краса надміру її вбиває.

РАФАЇЛ. Отож є певна грань, за яку переступивши, краса переходить у жах.

МИХАЇЛ. І нема органів у людини, що ту красу надмірну сприйняти могла б. Так само понадміру міцний гук розриває їй вуха і понадміру яскраве світло сліпотою очі вражає. Чи ж не сліпнуть вони вже назавжди від снігу, коли день перебуде людина серед сонцем залитих полярних пустель?

А що ж, коли око її вхопить край блискучої архангелової шати?

РАФАЇЛ. І дивна то нездатність нічого не бачити поза межами, тісно закресленими, часу і просторіні.

МИХАЇЛ. Для нас існує тільки позачасовість. Минуле, сучасне і майбутнє завжди перед нашими очима, і ми їх не відрізняємо одне від одного. Люди ж, охоплені мінливим потоком ставання, пропускають усе крізь отвір сучасного – буяють між двома небуттями. Вони бачать тільки тримірний простір, тримірними самі будучи.

РАФАЇЛ. Чи ж не дивно, що одна тільки людина з усіх Господом створених істот знає, що судилося їй вмерти, що їй одній притаманне стремління мінятися, вдосконалюватися, з падінь і злетів творячи життя своє, а ще з роду в рід передаючи стремління до ще вищого злету, до ще глибших падінь?

МИХАЇЛ. Ми цього не знаємо, бо одразу створив нас Господь довершеними. У цьому ми споріднені зі звірами, бо й вони вийшли з рук Господніх докінченими, не закладено в них стремління стати чимсь іншим, стремління вдосконалитися. Буття їхнє, як і наше, сферичне, а життя людини – лінія, що йде в безконечність.

РАФАЇЛ. Отже, й поступу людському краю не покладено.

МИХАЇЛ. Чи не значить те, що людина може стати довершенішою за нас, янголів?

РАФАЇЛ. Або, йдучи в інший бік, стати огиднішою за демонів.

МИХАЇЛ. В жадному з тих напрямків грані Господь їй не поклав.

РАФАЇЛ. Людина оспівує і дерево, і квітку, і небо, і море, і демона, і тварину, і янгола, і землю, і сонце, і зорі, які теж є живими істотами, що летом прошивають небесні простори. Але чому всі замовчують людину? Про неї не склали ані пісню, ані казку тварина, ні небо, ні море, ні сонце, ні дерево, ні квітка.

МИХАЇЛ. Це тому, що всім їм соромно за людину, соромно за ту хитку і мінливу істоту, яка без потреби вбиває і нищить, яка потворить обличчя землі, не доходячи ніколи рівноваги і стійкої, тривалої форми.

Як у родині соромно буває за невдалого сина, що пішов невірною стежкою розпусти, і про нього не говорять, існування його замовчують.

РАФАЇЛ. А чи не мовчать небо, море, і квіти, і зорі, і сонце тому, що людина втілює найкращу їхню надію, і всі вони, віддих затамувавши, стежать, як та надія росте, набирає форми, розцвітає квітом багряним і голубим. Так у родині з тривогою і надією дивляться на химерну дитину, що є відмінна від усіх інших дітей, і потай себе питають, чи не є оті риси відмінности рисами, що виказують майбутнього генія, який стане гордістю світу?

МИХАЇЛ. Дві дороги відкриті людині: стати ганьбою всесвіту або виправдати його потаємну надію.

РАФАЇЛ. Може, вклав Господь у людину свою найпалкішу мрію.

МИХАЇЛ. Аби та мрія не зрадила...

РАФАЇЛ. Як одного разу вже зрадила...

МИХАЇЛ. Ти згадав Люцифера...

РАФАЇЛ. Чи ж не дивно, що янгол пішов шляхом людських стремлінь, людських падінь і злетів...

МИХАЇЛ. А це тому, що Люцифера створено напівянголом, напівлюдиною, заложено в нього стремління до найвищого і до найнижчого. Створено безсмертним, якому дана була змога дорівняти Богові або впасти на дно безодні.

РАФАЇЛ. Нам, усім іншим янголам, те стремління не відоме. Незмінними й остаточно зформленими вийшли ми з рук Господніх. Ми, улюбленці Його первозданні.

МИХАЇЛ. А чи не кохав Бог більше людину, ніж нас, відкривши їй, кволій і безсилій, шлях, яким простуючи, вона може перевищити янголів і дорівняти Творцеві, бо ж нам накреслив Він границю, якої не переступити.

РАФАЇЛ. Людям подарував Він Сина свого задля спасіння їхнього від гріха.

МИХАЇЛ. Чи ж можна собі уявити, що Його розіп'ято задля спасіння янголів?

РАФАЇЛ. Ні, бо янголи не здатні грішити.

МИХАЇЛ. Чи можна собі уявити, що його розіп'ято задля спасіння звірів?

РАФАЇЛ. Ні, бо звіри гріха не знають, навіть коли вони нищать інші живі істоти.

МИХАЇЛ. Чи ж не любить тоді, дійсно, Господь людину більше, ніж нас?

РАФАЇЛ. Як наймолодша в родині дитина завжди є улюбленцем батька.

МИХАЇЛ. Може, тому, що вона найбезпорадніша.

РАФАЇЛ. Не для людини, а для нас провів Господь межу, вище якої не злетіти.

РАФАЇЛ. Але за це подарував нам спокій і вічне блаженство.

МИХАЇЛ. А людині тривогу, неспокій, стремління...

РАФАЇЛ. Ми – ясні озера, що віддзеркалюють славу Господню.

МИХАЇЛ. А людина – потік, що мчить понад каміння, піною беручися, і в бігові своєму відриває брили підбережні і в брижах проміння тієї слави, спотворюючи, по-своєму переломлює.

Якби людина якась, простуючи поруч архангелів, була обдарована їхнім зором, їхньою спроможністю бачити речі, для звичайного ока не видимі, то була б вона дуже здивована, побачивши на площах великих міст по сусідству з відомими їй вежами, церквами і ратушами такі будови, що ніколи там не стояли і цілком міняли зовнішній вигляд того міста, яке жило в їхній пам'яті. Ті будови відрізнялися від інших якоюсь прозорістю, вони немов пропускали крізь себе світло, наче були споруджені зі скла або зформовані зі згущеного туману, що відсвічував фосфорним блиском.

То були споруди, ніколи не збудовані, але створені фантазією архітекторів, що хотіли ними прикрасити місто, – нездійснені проекти, силою геніальної думки матеріялізовані, але не перетворені в камінь і крицю. Поруч інших таких дотикальних у своїй реальній речевості будов вони здавалися фантастичними спорудами з мережива і сну. Погляд архангелів довше спинявся на них, ніж на чомусь іншому. Коли вони простували голим степом, навколо них раптом виросло ціле місто таких прозоро-мережаних будівель – ніколи не здійснений плян якогось будівничого, до найменших деталей опрацьований.

– Дивись, – мовив Михаїл, – оті прекрасні химери свідчать про одвічне стремління людське. Навіть те, що створено не руками, а тільки уявою людини, існує, як реальне, незрушне, і віщує Богові про її тугу, змагання і порив у неосяжне. Чи чуєш ти пісні, які ніколи не

зродилися, бо були надто прекрасні? Чи чуєш музику, що ніколи не була записана, а тільки жила у душі творця її, як безсмертна мелодія? Наша перевага над людьми, що ми все те бачимо і чуємо, а їхнє око і вухо спроможне сприймати тільки надто грубі коливання матеріальної енергії.

– О, як би то цікаво було втілитися на кілька днів у людину, жити її стремліннями, не відчувати за собою ланцюг подій минулих, ані бачити картин майбутніх, на коротку мить обійняти короткий відтинок життя і вкласти в нього тугу за вічністю, відчути, чим є людське страждання і туга, про яку говориться в піснях, пізнати, нарешті, чим є таке почуття, як ненависть, зовсім не відома нам.

– Або жах, помста, прагнення до саможертви і тисяча інших речей, – з усміхом додав Михаїл. – Чому не ввійти тобі в людське тіло на короткий час і пережити все те?

– Людське тіло, яке я створив собі з астральної матерії, коли відвідав був Товія, не було справжнім тілом з плоті і крові, – мовив Рафаїл. – Воно було тільки машкарою, що прикривала мою янгольську суть. Отже, не могло відчувати те, що відчуває народжений від жінки.

– Тоді позич собі чуже тіло, – вкинув Михаїл.

– Я не можу позбавити людину життя, бо то було б душогубство, я тоді пограбував би в неї тіло, яке дано їй на те, щоб виконати певне завдання на світі. Не можу я ним заволодіти й під час сну, бо душа в тому стані ще занадто зв'язана з ним і не поступиться місцем. Що ж

до мертвого тіла, то воно вже не надається для експерименту.

Саме в цей час архангели проходили передмістям Києва, а саме краєм Куренівки, і під розсохатим деревом побачили людину, що напівсиділа, напівлежала, трохи зсунувшись у рівчак. На голові в неї була засохла кров. Була вона, очевидно, без пам'яті; тхнуло від неї горілкою.

– Бачиш, – мовив Михаїл, – ось тобі людина, що, зайве хильнувши, забрела сюди, впала, головою вдарившись об камінь, не жива, але й не мертва, а десь на грані отих двох станів. Не відомо, чи повернеться вона до тверезого стану людини живої, душа її ще не відділилась від тіла, але десь далеко від нього блукає чи літає, довгим шнурком пуповини тільки ледве-ледве з ним зв'язана. Вона тобі спротиву не чинитиме, увійди в те тіло і силою волі приведи його до свідомости.

Проект припав до смаку Рафаїлові. Він тільки на мить замислився, чи зорієнтується в нових обставинах. Він знав, що людину звать Андроном Лукичем Вертопрахом, знав, що їй тридцять два роки, що є вона рахівником державного банку і що нежоната. Але чи зможе він, заволодівши її тілом, виконувати всі функції урядовця і громадянина, бути свідомим усіх обов'язків, які чекають на нього? Тепер перед його янгольським зором все є ясным, відкритим і безсумнівним, але як воно буде, коли він увійде в тіло, обмежене тісними обрями сірої буденщини, позбудеться своєї теперішньої всезнавчої проникливости і не матиме найпотрібнішого для буденних справ досвіду?

Але зразу він сказав собі, що, коли надто довго обмірковуватиме всі наслідки свого вчинку, то ніколи на чин не зважиться, бо рефлексія паралізує дію і гамлетизує життя.

Тому підійшов до людини, глянув у її брудне, патьоками засохлої крові покрите обличчя, глянув у вічі, що в нерухомості своїй закотилися під лоб, по якому розсипалися чорні пасма волосся, на рот, наполовину розкритий, і, швидко здецидувавшись*, припав усією своєю істотою до того тіла, мов наліг на двері замкненої хати, яку господар покинув, пішов хтозна-куди. Двері під натиском тим подалися, затріщали, розчахлися, і гість не вийшов, а впав до сіней, а тоді опинився в теплом, затхлому покої, де мав, не чекаючи хазяїна, почати господарювання своє.

Перше почуття Рафаїла-Вертопраха, коли він підняв голову, було почуття болю, усвідомлення того, що людською мовою зветься стражданням. В голові ще гуло від удару і від хмелю. Спираючись на дерево, він підвівся з землі, пробував був стояти самотійно, зробити кілька кроків, але заточився і мало не впав. Тоді постояв лицем проти вітру, аж у голові трохи пояснило і мозок запрацював. Він ще виразно почував себе Рафаїлом, якого немовби зашили в тісний мішок, лишивши в ньому прорізи для вух і очей, щоб через них сприймати враження зовнішнього світу. Ще чітко в пам'яті стояв образ Михаїла, грізного архангела-побратима з полум'ястим мечем і білими крилами, що вилискували багрянцем, і ще миготіли в ній спалахи думок його. Але вже від мозку у єство його просякали якісь струмочки, які несли спогади з життя

Вертопрахового, насамперед враження від останньої п'ятики, потім від зустрічей з жінками, від розмов з начальством, і образ Михаїла заступила постать дебелого шефа канцелярії з орденом Червоного Прапора на грудях.

Архангел, що прийняв на себе оболочку людську, ясно відчував, що стоїть тепер на тій точці прямої лінії, від якої простісіньке, як шнур, простяглося продовження її в майбутнє, а коли глянути назад, то ця лінія роздвоювалась, одна віть того розгалуження вела в безконечність до емпіреїв, де хори блаженних стояли навколо трону Саваофового, а друга, відбігаючи також у минуле, вела крізь нужденне і неохайне життя Вертопрахове, майже аж до колиски його, і там уривалась: далі спогади не сягали.

Все ще поточуючись, Рафаїл попростував до міста. Не мав він великих труднощів знайти вулицю і відшукати дім, де на третьому поверсі містилося приміщення рахівника банку. Тут помагало притаманне янголові всезнавче усвідомлення всього, що є на світі, яке ще не загасло в ньому, а з другого боку – автоматична робота мозку, що був власністю Андрона Лукича і з непомильністю інстинкту вів його вулицями, де й поночі знаходив дорогу. Отож, увійшовши в дім і піднявшись сходами нагору, намацав у кишені Вертопрахового френча ключ, сунув у замок, повернув, увійшов до покою, повернув вимикач; спалахнула електрична лампа на столі і зеленавим світлом залила розкидані на ньому папери. В горлі пекло. Налив з карафки склянку води й одним духом осушив. Освіжив чоло рушником, у холодну воду намоченим. Все це

були звички Андрона Лукича, що їх механічно, цілком автоматично наслідував Рафаїл, не здаючи собі справи з того, що робить. В голові все ще гуло, і думки плутались – так що про якусь роботу сьогодні годі було думати. Тому ліг у ліжко й загасив світло. Приголомшений двома годинами перебування в тілі, очманілий від болю, сподівався, що вві сні, покинувши свою земну в'язницю, злине в емпіреї, щоб там відпочити, але сновиддя були якісь плутані, склалися з вражень Вертопрахового досвіду і не відсвіжували духу.

О пів до восьмої ранку задеренчало будило на столику в головах, і Рафаїл зірвався з ліжка. Досвід Андрона Лукича казав йому, що пора на службу. Швидко проковтнувши принесений йому до покою морквяний чай без цукру і пару скибок чорного, як земля, хліба («советського пряника», як його жартома називали), Рафаїл, перевіrivши зміст портфеля, сунув його під пахву, надяг кепку і попрямував до банку.

Проходячи залею, де було багато столиків, здоровкався з товаришами-урядовцями. Деякі, поглядаючи на синяки над лобом, поблажливо або іронічно всміхались, але не розпитували, з досвіду, мабуть, знаючи, якого ті відзнаки походження. Коли минав стіл Варвари Митрофанівни, що відала грошовими переказами за кордон, вона зробила йому очко, але Рафаїл, не звернувши уваги, коротко вклонився і попрямував до свого столика, після чого Варвара Митрофанівна образилась і закопилила нижню губу.

Не міг ввесь час позбутися почуття двоїстости своєї особи: з одного боку знав, що він архангел, який ще вчора бував у небесних просторах, з другого боку все виразніше починав усвідомлювати свою тотожність з Андрonom Лукичем Вертопрахом, викресаючи з пам'яті факти його минулого. Дух, що жив своїми власними спогадами, був у дивній суперечці з мозком, що накопичив роками свої враження, залежно від яких автоматизував роботу тіла. Канцелярська праця була справжньою мукою для Рафаїла. Він, що звик одним, так мовити, духом вбирати в себе всю мудрість, яка може вміститися в творах Канта, у складних вичисленнях ціложиттєвої праці Ньютона, всю красу, що ридає і від радості шаліє у музичних творах Бетговена (бо все це далеко не дорівнювало мудрості серафимів і нирванній екстазі херувимів), він, що, поглинаючи, схоплював це за одну блискавичну мить, мусів тепер годинами сидіти над обрахунками, по кілька днів перевіряючи, чи непомильно підсумовані довгі стовпці цифер на шпальтах його рахівничої книги. Куди ділася його здібність з блискавичною швидкістю схоплювати все! Якби не механізація мозкової праці Андрона Лукича, безпорадно потонув би він у цьому морі дрібничкового мотлоху. Він незабаром переконався, що й черевики не потрапив би собі зашнурувати, якби не підсвідома автоматичність у рухах пальців, яку завдячував досвідові Вертопраха. Але ж той Вертопрах вимагав і нагороду за те, що передав свій досвід новому хазяїнові свого тіла: за підрахунками Рафаїл відчув, що думка якось млявіше починає працювати, ніби чогось їй бракує. Рука

автоматично сягнула до кишені і витягла звідти коробку цигарок. Легені вимагали нікотину, мозок треба було підстьобнути отрутою, як ледачого коня.

То були концесії, які архангел мусів робити організмові людини. За два-три дні Рафаїл зовсім уже звик був до роботи, та іноді, сидячи за канцелярським столом, раптом згадував своє буяння в просторі і розмови з побратимами, і тоді болюче стискалося його людське серце, немов і воно тужило за чим, за чим тужив його дух. Але поволі ті спогади пригасали, затьмарювалися, так немов покривалися туманною поволокою, і робилися схожі на сновидіння, що їх уранці ще з подробицями пригадуєш, та протягом дня вони бліднуть, втрачають виразність контурів і випадають з пам'яті, витіснені звідти подіями навколишнього життя.

Трагічним було, що він не пригадував подій **всього** Вертопрахового життя, а мав невиразне про них уявлення. Пам'ять його добре функціонувала тільки з того моменту, як заволодів він його тілом. Швидко перейняв він від нього те, що стосувалось автоматизованої реакції на повсякденні явища, але діяв так, як діє, наприклад, тварина, загрибаючи по собі слід, або зозуля, кладучи яйце в чуже гніздо, себто цілком інстинктивно. Мозок говорив йому, що були у нього роки дитинства і юнацтва, але коли б йому довелося заповнити анкету, то він спромігся б тільки написати про буяння у горніх сферах в яких лунала гармонія світів і хори безсмертних. Але ж і ті спогади за деякий час зблякли. Для архангела життя всього світу було, як на долоні, воно лежало навіть поза

межами часу, а для людини, якою він став, було воно, мов книга за сімома печатями. Весь майже досвід потойбічний лишився за муром, що чимдалі вище зростав, немов навіки відділивши його від усього, що не пов'язано з земним життям. Жаден звук по той бік муру не добувався до нього.

Тому в минулому Рафаїла утворювалась порожнеча, яку не знав, чим заповнити, а незнання найістотніших фактів Верпотрахового життя загрожувало несподіванками і небезпеками. Про те минуле нагадували йому тільки сни. Коли під час фізичного знечуження дух Рафаїла відділявся від тіла і летів невідомо куди (бо не зберігав того в пам'яті), у те тіло повертався, немов у стару, покинуту домівку, тонким шнуром пуповини ще зв'язаний з ним дух Вертопраха і, за старою звичкою, починав у тій домівці хазяйнувати; нишпорив по всіх закамарках, витягав з закутів запліснілі спогади, смакував їх, як смакує скупердяга або кацетник* шкоринки черствого, забутого хліба, що десь завалювався, і по уривках тих снів, що, мов реп'яхи, чіплялися пам'яті, можна було в невиразних обрисах визначити образ того минулого, як учені на підставі дослідів над кількома знайденими кістками відтворюють кістяк передпотопової потвори. Не раз у тих снах фігурували пиятики, переховування якихось грошей, догани начальства за спізнення і недоліки в роботі. Бозна-який мотлох витягував із закутків минулого Вертопрах, коли ночами навідувався в покинуту домівку, – дрібниці, над якими Рафаїл ніколи не задумувався під час свого робочого дня і що їх ранком, як сміття, вимітав із своєї свідомості. Інколи

в тих снах маячили якісь жінки. Андрон Лукич обережно відслоняв їхні плечі, груди, хихотів і збурював кров у сплячому тілі.

Якими небезпеками загрожувало незнання фактів Вертопрахової біографії, показав Рафаїлові такий випадок:

Якось пізнім вечором до нього постукали в двері, і на порозі з'явилася Варвара Митрофанівна. Шпурнувши капелюха на канапу, вона впала на стілець і зайшлася плачем. Коли збентежений Рафаїл підійшов, щоб розпитати і потішити її, вона люто відштовхнула його й закричала:

– І доки це буде тривати, отака ваша поведінка! По всіх наших зустрічах, гулянках і вкупі проведених ночах ти поводишся так, ніби мене й не існує на світі. Вже три тижні, минаючи стіл мій, ледве узгіднюєш мене поглядом. А щоб підійти й обмінятися словом, про те й мови нема. А чим я на це заслужила?! Отакі ви всі! Пограєтеся, доб'єтеся, чого треба, а тоді кидаєте жінку!

Даремно Рафаїл намагався заспокоїти Варвару Митрофанівну. Чим більше старався, тим більшою зливою слів вона його затопляла, вичитувала йому всі його провини; і так він чимало дізнався з Вертопрахової біографії, всі ті невідомі факти нотуючи у своїй пам'яті.

Коли він вичерпав усі доводи, марно намагаючися втихомирити Варвару Митрофанівну, вона закінчила свою докірливу промову так:

– Віднині ви мені не Андросік, а Андрон Лукич, або товариш Вертопрах.

А тоді в відчаї, сам не знаючи, що каже, він кинув слова:

– Та ніякий з мене ні Андросік, ані Вертопрах, а просто Рафаїл, що не відповідає за вчинки іншого.

На мить жінка немов закам'яніла з подиву, а тоді в нападі раптової люті схопила склянку з недопитим чаєм і шпурнула йому в голову, за склянкою полетіла тарілка, за тарілкою ваза на квіти.

Рафаїл схопився і вибіг з хати.

– То ти ще з мене глузувати... – чув він услід.

Поблукавши години зо дві темними вулицями і повернувшись додому, знайшов свій покій порожнім, на підлозі валялися черепки, шухляда з паперами була розбурена, листи, про існування яких Рафаїл нічого не знав, лежали, подерті, гроші, що були в окремому конверті, зникли...

На другий ранок, явившись на працю, пройшов він, мов пес облитий, повз столик Варвари Митрофанівни, не зважившись глянути у її бік.

Через кілька день начальник відділу (той, що з орденом Червоного Прапора) викликав до себе Рафаїла і висловив йому догану за якийсь недогляд, що трапився три місяці тому. До того ж шукалося якоїсь теки з паперами, що її давніше передано товаришеві рахівникові і якої товариш рахівник аніяк не міг собі пригадати, хоч як напружував свою пам'ять. Отже, вийшла подвійна догана. Рафаїл, звузивши межі своєї архангельської свідомости до тісного жаб'ячого виднокругу не дуже мудрої людини, почував себе, мов той каліка, що не може користуватися ногами, які скрізь його носили.

Відходячи, напівголосно сказав сам до себе: «Андрон заварив кашу, а ти, Рафаїле, хлепай!» Але начальник почув ті слова і здивовано подивився йому вслід. Незабаром та фраза обійшла всю канцелярію, дійшла вона й до стола Варвари Митрофанівни, яка зіставила її з фразою аналогічною, яку сама кілька днів тому чула. Баришні зашушукались, позираючи на Рафаїла, та якось раптово урвали, коли той зирнув у їхній бік. Фраза «не всі дома» облетіла столи. Варвара Митрофанівна намагалася знайти в цьому поясненні дивної Рафаїлової поведінки протягом останніх тижнів і навіть у душі пожаліла його. Від того дня всі баришні називали його не інакше, як «Рафалочка».

Все це було б ще нічого, якби справа не мала епілога. Через десять днів слідчий певної установи викликав до себе Рафаїла і почав допитуватися, чи не є він родич посадженого у Луб'янку контрреволюціонера Рафальського, якому інкримінується державна зрада і змова проти уряду. Коли рахівник якнайрішучіше де заперечив, йому поставлено друге питання: чи не є він братом Казіміра Рафаловіча, заарештованого близько польського кордону й обвинуваченого у шпіонажі на користь Польщі, а як ні, то чим він де доведе і чим може довести, що він справді Андрон Лукич Вертопрах. Рафаїл почав посилатися на те, що його вже від такого-то року добре знають у місті і на службі, що документи у нього в порядку і виставлені органами державної міліції і що, нарешті, коли він сам себе жартома іноді називає Рафаїлом, то це тому, що бабця його по жіночій лінії веде свій родовід від жидівської

сім'ї Рафаллерів, члени якої всі були пролетарями і робітниками.

Та це не зовсім задовольнило слідчого. Вийнявши цигарницю з чужою золотою монограмою, він запропонував своєму субесідникові закурити і ввічливо спитав, чи не взяв би він, щоб цілком себе очистити від підозри, агентурну роботу в установі, в якій працює. Рафаїл збентежився, трохи перелякався і, щоб відсрочити відповідь, попросив дати йому кілька тижнів на обдумування. Слідчий радо погодився і відпустив його.

Повернувшись додому, Рафаїл відчув гостру спрагу, яку можна було загасити тільки горілкою. Згадав, як він тиждень тому виміняв сорочку на самогон. Були то концесії, які робилося Вертопрахові, організм якого вперто вимагав того, в чому попередній хазяїн ніколи не відмовляв. Постановив тоді покласти цьому край. Запеклою була боротьба з Вертопрахом, що уночі приходив домагатися своїх прав і сіяв кукіль, який сходив там, де старанно вирощував золоту пшеницю Рафаїл, та глушив її.

Він виробив собі програму дня. Підіймався з ліжка дуже рано, робив гімнастику, обмивався холодною водою, тоді розтирав тіло, аж розливалась по ньому життєдарна теплінь. Це піддержувало в ньому свіжість і бадьорість продовж цілого дня. Після служби купався часто у Дніпрі і часами човном гнав аж на Чорторий, вилежувався проти сонця на піску. Отож тіло його незабаром набрало смагляво-золотавого кольору і почало пашіти здоров'ям. Вертопрахова хвороблива блідота зникла, м'язи напружились, закруглились.

Спрагу горілчану душив і нищив у зародку. Поволі навіть починав себе відчувати курити. Метою такого режиму було зробити тіло кріпким, позбавити його всіх поганих звичок і нахилів, що руйнували здоров'я, щоб передати його потім, як прийде слушний момент, колишньому хазяїнові у такому бездоганному стані, щоб воно уможливило йому йти тим шляхом, що веде вгору, словом, щоб Андрон Лукич Вертопрах (так думав Рафаїл, пригадуючи свою розмову з Михаїлом) міг стати не соромом і ганьбою природи, а її великою надією і мав деякі шанси справдити її. Сам Вертопрах напочатку бунтувався проти такого йому накинутаго режиму, вночі він являвся у свою домівку, лютував, сварився, розкошував у похитливих мріях, пиячив і бешкетував, спокушав Рафаїла, як спокушали біси святого Антонія, а вранці Рафаїл вимітав усе те сміття, й оселя духу його, яку він ґрунтовно провітрював, ставала чистою, чепурною, соняшною. У дзеркалі він помітив, що навіть риси обличчя Вертопрахового шляхетнішають. Все рідші й рідші ставали нічні відвідини колишнього хазяїна, і врешті він скорився, змирився, знітився і дозволив себе Рафаїлові вести, куди той хоче.

Якось увечорі Рафаїл, проходячи повз церкву, почув спів і побачив у ній світло, увійшов і став у сутіні. Урочисто звучали слова священника і голоси у криласі, тьмяно мерехтіли воскові свічки перед золотими образами, і сльози навернулись на очі Рафаїлові, коли він згадав своїх осяйних побратимів, потоки сліпучого світла, в яких вони буяли, спокійні, нерухомі озера, що віддзеркалювали славу Господню, і

крила архангелів, що блищали, мов проти сонця шпилі гірські, укриті вічними снігами, і гармонію сфер, що звучали безсмертними громами мелодій. Все це, забуте, приховане під мотлохом буденщини, засяяло, заграло всіма фарбами, променями діамантів і самоцвітів, фанфарами труб архангельських.

Під впливом церковного оточення загаслі спогади ожили, залили душу струмками світла, і Рафаїл навіть заплакав, подумавши, що нещасні люди ніколи того не бачили, але тямлячи про існування іншого світу, знаходять кволий на нього натяк у присмерковому мерехтінні отих свічок, у грезеті золотистих риз та інших реквізитах церковної служби, співами наподоблюючи мелодію просторів. Він зрозумів, як важко людині, ніколи не бачивши краси небесної і слави Господньої, а тільки догадуючись про її існування, крізь темряву торувати ту дорогу, що йде вгору. Він зрозумів, чому за той небезпеками рясний шлях, що складається з ненастанних падінь з кручі і злетів понад хмари, Господь визначив таку високу винагороду, як змога стати вищими від янголів, нагороду, що може припасти бодай чи не одному з мільярдів. Він врешті зрозумів, що плисти в мінливому, бурхливому потоці ставання, самому щохвилини міняючись, складніша річ, аніж, вийшовши довершеним і докінченим з рук Творця, перебувати у стані буття нерухомого, у стані блаженства, заздальгідь тобі приреченого.

На другий ранок шеф зустрів Рафаїла з усмішкою на лиці.

– Ви що ж, друже, до церкви почали ходити, Богу починаєте молитися? Хі-хі-хі!

Як важко людині утриматися на стежці, яку вона собі обрала, і як важко визнатись, яке саме з багатьох розгалужень коротшою дорогою веде до мети, Рафаїлові довели дальші події наступних днів.

Близько десятої вечора після короткого стуку в кімнату його весело влетіла дівчина літ вісімнадцяти, кинулась йому на шию і розцілувала. Радісно і швидко залопотіла, як важко їй було поночі відшукати його помешкання. Від її дощем промоченого плаща пахло свіжістю, як і від цілої істоти, що пашіла молодістю і безжурністю. Побачивши його сконстерноване* обличчя, вона раптом спитала, чи невже він не пізнає Галю, Галю, яку торік зустрів у Межигір'ї, з якою на березі Дніпра під зорями, а потім під полотняним дахом намету провів одну буйну літню ніч. Рафаїл, з пантелику збитий, марно намагався викресати з мозку Вертопрахового той спогад, поспішив запевнити, що аякже, невже таку подію можна забути, тож вона на все життя лишає слід. Він, мовляв, зразу був такий радісно приголомшений, що не знайшовся, що сказати. Тоді вона призналася, що, не маючи в Києві ні родичів, ані знайомих, явилася впросто до нього, сподіваючись, що він не відмовить її пригостити до завтрашнього дня. Рафаїл безпорадно обвів поглядом кімнату і сказав, що не знає, чи буде їй вигідно, бо ж канапа така мала, що на ній ледве можна вдвох сипіти; але, зрештою, він може їй ліжко віддати, а сам піти попроситися на нічліг до когось із знайомих. Але вона жваво запротестувала: про це й мови не може бути, щоб він пішов з хати, та

ще поночі, коли дощ хлющем ллє, таж і її він під той дощ не вижене. А щодо ліжка, то воно таке широке, розлоге, дерев'яне, старовинної буржуйської фабрикації, що не то двоє, а троє примостяться на ньому. Невже у нього після ночівлі в наметі ще можуть бути якісь вагання!

Рафаїл зрозумів, що разом з долею Вертопраха перейняв на себе деякі його зобов'язання. Що ті зобов'язання були взяті на себе, може, в необачну хвилину, це не важить. Він мусить їх визнати, як, скажімо, новий уряд визнає зобов'язання попереднього уряду щодо позик і складених угод. Та, зрештою, чи не було б злочином вигнати цю дівчину під дощ або лишити її на самоті, коли вона вже кілька днів перед тим раділа, що побачиться з ним? Ставши людиною, треба й по-людському поводитись, а не жити за янгольським уставом. А життя людське ціховане* є тією властивістю, що людині ніяк не можна уникнути провини, за яку потім доводиться розплачуватися і покутувати. Ланцюгом причин і наслідків прикута вона до своєї долі земної.

Ніч, перебута з цією дівчиною, дала Рафаїлові якусь горду самовпевненість, що він тепер справжня стовідсоткова людина, а не випадковий гість з емпіреїв, що завітав на коротку земну гастроллю у глуху провінцію загумінкової якоїсь плянети.

Аж по двох місяцях дістав він запрошення на розмову від слідчого тієї установи, яка вже раз його викликала. Слідчий, підкресливши, що термін на обдумання був йому навмисне збільшений, поставив Рафаїлові знов питання, чи здецидувався він і чи згоден

тепер перебрати оту пропоновану йому агентуру. Рафаїл відповів, що за цей час встиг поінформуватися, що в його установі, державному банку, жодного контрреволюціонера нема, бо всі службовці не раз уже пройшли чистку, що всі вони просіяні і перевірені, за кожного з них він ручиться, а тому нема йому що викривати. На це слідчий відказав, що владу цікавлять не так контрреволюційні вчинки (бо від невсипущого ока жаден із них не укрився), а спосіб думання, настрої серед службовців, так звана «перспективна контрреволюція», бо наближається, мовляв, час небезпеки державної, і про всяк випадок мусять бути еліміновані елементи, які є потенціальними контрреволюціонерами. Рафаїл відрік, що в тих справах нема у нього досвіду і нема до нього хисту. Тоді слідчий, грізно на нього глянувши, показав на товстенну течку, що лежала перед ним, і сказав, що це «Діло Рафаловича», в яке заплутаний є Вертопрах, що він його швидко виведе на чисту воду. Отож хай надумається і викаже спільників організації. До надумання йому знов дається два тижні, але не вдома, а тут, у гостинних мурах цього будинку. Покликаний міліціонер взяв його під свою опіку і повів коридором до камери. Коли відчинив, звідти вдарила в лице хвиля зіпсованого повітря і хаотичного галасу. Рафаїл опинився в приміщенні без столів і стільців. Якись обідранці, що грали на нарах у карти, привітали його радісним виттям «у-у-а-а!», що, певно, нагадувало бойовий клич туарегів. Оглянувши прибульця з ніг до голови, один із грачів мовив:

– Граймо на капелюха!

Хвилини за десять капелюх Рафаїлів помандрував у власність того, що виграв. Другою ставкою був його френч. Третьою чоботи. Рафаїл зрозумів, що потрапив до «блатних», френча ще віддав, але щодо чобіт, то вчинив опір. Тоді його повалили на підлогу, двоє сіли на плечі, третій схопив за руки, а двоє заходилися стягати чоботи, або «знімати колеса», як висловився один із них.

Ще тричі викликав слідчий до себе Рафаїла, але наслідків допити не давали, Рафаїл на нікого не зводив наклепів. Важко було тільки разом з «блатними», що цькували його, заганяли в кут, а раз навіть погралися ним «у м'яча», через усю камеру з рук до рук перекидаючи. Дуже боліло поламане ребро, і кров сочилася з трьох вибитих зубів.

Тут Рафаїл знов мав нагоду впевнитися, що людині ніяк не обминути того, щоб не взяти на себе якусь провину. «Видати» когось, себто звести наклеп на людей невинних, значило взяти на себе важкий гріх, а разом з тим повинність спокутувати його; все це збільшило б загальну кількість мук і зла на землі. Не «видавати» нікого – значило надалі лишатися в цих неможливих умовах життєвих і наражати своє тіло на дальше калічення, а воно ж належало не йому, Рафаїлові, а Вертопрахові, який рано чи пізно з'явиться, і треба буде повернути йому те, що є його власністю. В якому ж стані він, Рафаїл, ту власність поверне?! Він же те тіло пестив, усю погань вимітав з нього, гартував на холоді і на сонці, і ось – на тобі: поверне з вибитими зубами і поламаними ребрами! Чи ж не бере він тим самим несплатний борг супроти

Вертопраха! Ані в одному, ані в другому випадку вини ніяк не можна було уникнути. Тут уперше відчув Рафаїл те почуття, що зветься у людей ненавистю і що його не знають янголи. Ненависти до мучителів, що не тільки тіло катують, а й дух хочуть убити. Як уникнути спідлення? Якщо це янголові важко, то оскільки важче воно мусіло бути людині?

Коли слідчий в четвертий раз покликав на допит Рафаїла, той здецидувався. Відразу зголосив, що хоче скласти «чистосердечне» зізнання. Допитувач зрадів, узяв перо, вмочив його в чорнило і приготувався записувати. Але в нерухомій постаті, з пером ? руці, так і застиг, коли Рафаїл заговорив. Переслухуваний на самому початку ствердив, що він зовсім не є Андрон Лукич Вертопрах, а... архангел Рафаїл. Він змалював красу емпіреїв і славу Господню, свічада-озера, що в них вона відбивається, струми пісень, що широкими ріками обтікають трон Саваофа (тут слідчий олівцем щось занотував у себе в книжечці), побратимів-архангелів, що крилами, мов горні сніги сліпучими, неначе щитами його оточили. Він сказав, що якби знайшов слова, які могли б віддати усе те сяйво (а слів таких у людській мові нема), то у нього, слідчого, мозок би луснув, бо не вмистив би у собі того, що виходить за межі уяви людської. Він розказав і про останню розмову з архистратигом Михаїлом, якому коряться незчисленні сонмища воїв небесних, з якими він колись прийде встановити лад справедливий на землі, а далі, як знайшов він на Куренівці майже бездушне тіло Вертопраха, заволодів ним і ось тепер несе всі наслідки, які витікають із того вчинку.

Рафаїл говорив щиро, сльози йому наvertsалися на очі. Слідчий уважно слухав, іноді посмішка проступала на його устах, а коли Рафаїл скінчив, то запитав, чи не було у нього якихось особливих друзів серед архангелів, і тоді Рафаїл назвав Гавриїла. Слідчий знову щось занотував у книжечці. Відтак почав швидко писати. Протокол був невеликий, в ньому не згадувалося все те, про що оповідав переслухуваний: він мав тільки підписом ствердити приналежність свою до терористичної, монархістської організації «Союз Архангела Михаїла», яка існувала ще за царату і недобитки якої, готуючи збройне повстання, знов починали гуртуватися докупи. Переслухуваний, незважаючи на протести слідчого, підписався не прізвищем Вертопрах, а ім'ям Рафаїл, кажучи, що не сміє своєї провини звалювати на плечі іншому, а відповідає тільки за себе. Після цього його відпустили.

На другий день заарештований був діловод банку Агатангел Гаврилюк. Його, допитуючи, продержали цілих три тижні, але оскільки він мав бездоганне минуле, а саме: свого часу приймав участь у боях проти Врангеля, Петлюри і Денікіна і нічого йому, крім туманного свідчення Вертопрахового, закинути не могли, його випустили. До того ж він уперто заперечував, що нібито був у тісних приятельських стосунках з Вертопрахом, що йменує себе також Рафаїлом. Натомість продовж дальших п'яти тижнів було арештовано всіх Гаврилюків, Гавриленків і навіть росіян Гаврілових, що розкидані були по всьому великому ССРСР, у Москві, Таганрозі, Батумі, Ростові і т. ін. Серед них був серб Габріловіч, якого розстріляли,

бо листувався він з емігрантами-білогвардійцями, що влаштували собі кубельце тепле у Београді. З решти тридцять одного заарештованого двоє теж були розстріляні, троє звільнені, а решта помандрувала до Таймиру, на Колиму і на Печору. Найсумніше було, що заарештований був також отець Саватій, священник тієї церкви, яку відвідував Рафаїл. Інкримінувалось йому, що він під псевдонімом Саваоф очолює монархістську організацію «Союз Архангела Михаїла». Даремно Рафаїл потім інтерпелював у слідчого, доводив йому, що то непорозуміння, що слова його зовсім перекрутили. Слідчий дав йому зрозуміти, що хоч вважає Вертопраха за несповна розуму, але устами блазнів часами глаголає істина. Не важно, що та істина по-чудному переломилася у мозку її глашатая. До того ж йому, Вертопрахові, що вже два роки є кандидатом партії, аніж не личить уступатися за священника. При цій ревеляції Рафаїл аж рота роззявив, занотовуючи собі ще один факт досі не в усіх деталях йому знайомої біографії Вертопраха.

Минуло, між іншим, чимало часу, поки йому в лікарні відремонтували ребро, та ще повставляли зуби. Коли він по всіх тих митарствах знову появився у банку, ніхто із службовців не запитував його, де він стільки часу пропадав. На привітання його ледве відповідали, взагалі уникали розмови з ним, навіть обминали, так наче він був зачумлений, від якого можна було заразитися. Але що поводяться так з усіма, що деякий час були під арештом, боячись контакту з ними, то це. було в порядку речей. Один тільки діловод

Гаврилюк підійшов першого ж дня до його стола, показав йому здоровенного кулака і мовив:

– Ще й мене, сучий, син, вплутуєш у свою контру! Дивись, щоб не порахував я тобі ребра!

Через тиждень підійшов до Рафаїла шеф, що, очевидно, через, слідчого був поінформований про його умовний стан (божевілля на релігійному ґрунті), і запитав, чи не поїхав, би він у тритижневу відпустку на Кавказ, щоб підлікувати нерви. Рекомендується Тіберда, що лежить високо в горах і де прохолодне повітря добре впливає на нервову систему. Цю пропозицію товариш рахівник негайно ж і з радістю прийняв.

Опинившись у Тіберді, Рафаїл перші три дні зовсім не сидів у санаторії, а робив прогулянки до далеких водопадів, що в їхніх холодних струмках так приємно було остудити наморене тіло, заглядав у глибокі провалля, по дну яких зміїлися річки, сходив на круті скелі, де росли ялиці, і серед тієї дикої краси почував себе ближче до своєї втраченої: батьківщини, у якій щасливі істоти не зазнають ні болю, ні ненависні, ні наруги, ані жадоби помсти. Не раз порівнював колишню свою архангельську потугу з теперішньою своєю німіччю людською. Почував себе самотнім.

Одного дня побачив під кущем над потоком біляву, карооку дівчину, що босими ногами плюскалась у воді, і спинився здивований. Щось вразило його в тому обличчі, яке нагадувало йому херувимів, що уділом їхнім є чиста любов, протилежно серафимам, що кохаються тільки в безсмертній мудрості. Він підійшов і заговорив з нею, і людське кохання вперше

торкнулося серця архангелового. Заразом усвідомив, що те кохання міг він спізнати тільки тому, що позичив у людини серце з плоті і крові. Промінь щастя, тим коханням дарований, був тільки кволим відблиском того щастя, що зазнавали янголи в емпіреях, але була в ньому якась солодкість і туга, якої янголи не знають.

– Дивись, – казав він їй – ми тільки гості тут, на землі, але ми істоти іншого світу. Уривки музики, в тому світі чути, ще бринять нам у вухах, і ми шукаємо тих мелодій тут, на землі. Ми шукаємо бодай відблиск, бодай промінь того саява, в якому дух наш бував в іншому світі, і часами здається, що ми його знаходимо у водопаді, у хвилі річній, в очах коханої або коханого, і тоді серця наші швидше б'ються. Ми щось пригадуємо, та не можемо пригадати. Тому туга довічна є супутницею нашого життя. Вдивляйся у синю смугу лісів над обрієм – щось кличе тебе туди: то туга. Вдивляйся у блискучу далечінь морську, білими вітрилами метеликовану – щось кличе тебе туди: то туга. Вдивляйся у безмежний простір степів, де сонце заочується у травах високих – щось кличе тебе туди: то туга.

Так говорив закоханий, і слова ті йшли не від розуму Вертопрахового, а від душі Рафаїлової, але були пропущені крізь теплу кров Вертопрахового серця: у Рафаїла, що досі був чистим духом, народжувалася душа.

Незабаром Рафаїл і Ірина почали зустрічатися щодня і до вечора були нерозлучні, але раз його чекала несподіванка: вона не прийшла на умовлене місце, і він її потім побачив із струнким юнаком об руку. Це

повторилось на другий і на третій день. Рафаїл відчув тоді тугу, якої ніколи не зазнавав, і пережив перші муки ревностів-другий доказ, що у Рафаїла народилась душа.

На четвертий день, зустрівшись з Іриною, він почув від неї, що приїхав у гості той наречений, з яким вона пару років знається. Приїхав, щоб забрати її додому, бо ж завтра кінчається термін її перебування у санаторії. Коли він, всіма силами гамуючи егоїстичне почуття, побажав їй щастя у новому житті, вона раптом кинулась йому до грудей, заридала, сказала, що він розбудив у ній тугу, яка ніколи не згасне, і та туга приведе її до нього в Київ, бо нічого вона проти неї вдіяти не може, та й взагалі нема на неї ліків.

Збентежений, у нещасті своєму безмірно щасливий, він залишився сам добувати останній тиждень своєї відпустки.

Зараз після того прощання хвилева радість так залила його істоту, що душа відчула потребу зробити якесь добро. Зустрів на порозі санаторії одного з одпочивальників, Петра Кравченка, людину дуже нервову, що мала сьогодні якийсь надзвичайно заклопотаний і прибитий вираз. Учасливо спитав, у чому річ. і дізнався, що в Геленджик приїхала його, Кравченкова, дружина на два тільки дні і він прагне її побачити, та не має нараз грошей, щоб поїхати. Рафаїл витяг з кишені триста карбованців і дав йому. У відповідь на збентежену, гарячу подяку сказав, що той робить йому велику радість, не відмовляючись прийняти цей незначний дарунок.

Останні дні були череваті неприємними несподіванками. Насамперед надійшов лист від

банкової управи, де від товариша рахівника вимагалось дати підстави щодо витрати 1873 карб. 43 коп. у листопаді минулого року.

– Ну й прислужився Вертопрах! – стиха пробурмотів Рафаїл. – Хто його знає, де ті підстави взяти.

Другий лист від місцевому повідомляв, що у згоді з місцевими партійними органами йому доручається зараз же по повероті перевести антирелігійну кампанію у Звенигородському районі. Тут, мабуть, прислужився слідчий, якому він розказав про своє колишнє перебування в емпіреях, а може, й товариш начальник, якому хтось доложив був, що бачив його у церкві. Отож учинками доводь їм тепер, що за три тижні позбувся тих забобонів і готов єси їх поборювати.

Найприкрішу звістку принесла з останньою поштою газета, в якій була замітка, що перехвилювала всю санаторію. Там повідомлялося про вбивство, що сталося в Геленджику. Ніякий Кравченко приїхав несподівано на відвідини своєї дружини і застав її з любовником. Трьома пострілами поклав їх обох на місці. Мабуть, він заздалегідь був про все повідомлений, і вбивство було переднамірене, бо револьвера купив він уже в дорозі у якогось вірменина. У справу якимось загадково замішаний рахівник Держбанку В., що фінансував і подорож, і купівлю револьвера.

Рафаїл був приголомшений: так добре діло, яке він думав зробити, обернулось на зло, і доля поклала на нього значну частину відповідальности за те, що сталося.

Трагічний ланцюг подій закручувався все більше. До того ще оці виправдальні документи щодо розтрати. Хитрий Вертопрах тут якось уже дав би собі раду, але не Рафаїл. А тут ще отой парадокс з антирелігійною пропагандою, що її доручається перевести нікому іншому, як одному з архангелів. О, як тепер Рафаїл прагнув повернути своє тіло Вертопрахові! На ніч, лягаючи спати, він себе тішив надією, що дух його, покинувши плоть, не повернеться до неї, а лишить її старому хазяїнові, що займе свою спустілу домівку. Але ж уранці він, прокинувшись, почував себе Рафаїлом. Був тільки один спосіб повернутися до емпіреїв: це силоміць перетяти шнур життя. Але ж тоді тіло, пошкоджене, не зможе бути домівкою, до якої мав би повернутися дух Вертопраха, щоб виконати до кінця своє земне завдання.

В тривозі і розгублений ліг він до ліжка, перебираючи в пам'яті події свого п'ятимісячного перебування в людській подобі. Мала то бути передостання ніч його перебування в санаторії, і в ту ніч послано йому сновидіння, що ніби налагоджувало телевізійний зв'язок з його колишнім існуванням.

Приснилось йому, що він у великій залі суду, в тій залі багато місць для глядачів і слухачів, але заля порожня. Він один сидить на лаві підсудних, чекаючи приходу судді, і от суддя входить. Одягнений він у білу, як сніг, туніку, що оперезана срібним пасом, а на русявім волоссі його золотий вінець із дубового листя. Він сідає за стіл і кладе перед собою велику теку.

– Рафаїле! – каже він. – Без мого дозволу наважився ти вийти з кола призначеного тобі буття і ступити у

швидкий потік ставання, у швидкий потік людських діл химерних і мінливих і взяти на себе непевну долю блукання земного. Невже ти не знав, що, покинувши ясні озера світла і сівши у човен, що несуть його хвилі гірського струменя, не владен ти був уникнути провини і включився у ланцюг причин і наслідків, за короткий час свого земного існування створивши те, що зветься *кармою*, у якій провина тягне за собою покуту і кару, кару і покуту, які створюють нову провину, що тягне за собою нову покуту і кару, і ланцюгу тому кінця немає. Ти хотів, порушивши коло призначення, допомогти Вертопрахові, але чи не погіршив ти його долю? Чи не доведеться тепер йому перебрати на себе твою карму, щоб дати тобі змогу повернутися у царство світла? І чи захоче він це зробити? Чи зможе дати він собі раду серед тих нових обставин, що ти створив самовільним втручанням у земне життя його?

Рафаїл мовчав.

Тоді суддя сказав:

– Послухаймо, що скажуть свідки! – і розкрив теку.

Рафаїл окинув поглядом порожню залю.

– Варвара Митрофанівна! – пролунало в повітрі.

Рафаїл нікого не бачив, але почув, як совгнувся стілець, як хтось підвівся, і з глибини залі донісся голос Варвари Митрофанівни.

– Я свідчу! Рафаїл позбавив мене мого кохання, з яким я жила у згоді і мирі. В моєму безбарвному канцелярському житті був Вертопрах моїм барвистим канцелярським сонцем. Оманно прибравши постать його, Рафаїл мене відштовхнув, отруїв мою довіру і сон моїх ночей. Рафаїл винний!

– Галя! – вдруге пролунав голос серед глибокої тиші.

Знову почув Рафаїл совгання стільця, і після цього молодий, знайомий голос промовив з другого кінця залі:

– Рафаїл, прибравши постать коханця, що з ним я зустрілася однієї гарячої літньої ночі, украв у нього мою любов. Під серцем я ношу Рафаїлову дитину, але чи схоче Андрон, повернувшись у своє тіло, признати ту дитину за свою? Я обвинувачую: Рафаїл винний!

Хвилина мовчання, і втретє лунає безпристрасний голос:

– Петро Кравченко!

Кравченко відповідає з іншого кінця порожньої залі:

– Я знав, що моя жінка має приїхати до свого коханця. Я довго роздумував, що мені робити, чи вбити, чи ні. Вже рішив був відсахнутися від цієї справи. Може, ніч одну не переспав би, та й годі. Та зустрівся мені на шляху Рафаїл і запропонував гроші. Жадоба помсти спалахнула в мені. Я поїхав і вбив. Може, Рафаїл хотів добре зробити, але хай буде проклята та година, коли я його зустрів! Без вини Рафаїл винний!

– Отець Саватій! – вчетверте розітнувся голос.

Заговорив отець Саватій:

– Рафаїл не мав на думці нічого злого, але навіщо він пом'янув ім'я Господнє у тому місці, де не належить його згадувати? Чи ж у Письмі не сказано, що не треба метати бісеру, та ще перед кнурами? Ту його помилку я покую у таймирській тундрі!

– Агатангел Гаврилюк! – вп'яте пролунав той самий голос.

І почав говорити Гаврилюк:

– Через необережність і необдуманість Рафаїла потрапив я у в'язницю. Три тижні мучився я, то годин по п'ять під стінкою стоячи, то сидячи ніч у холодній воді, то по три доби не дістаючи їжі. Та не був я винний у жадному злочині і спільників не мав. Але, щоб визволитись від мук, оскаржив невинних і звів на них клепа. Рафаїлові вони це завдячують.

І почулися голоси:

– Ми, Гаврилюки, Гавриленки, Гаврілови, запроторені на Таймир, за Печору, на Колиму, обвинувачуємо, обвинувачуємо! Рафаїл винний!

– Усі свідки проти тебе! – суворим голосом мовив суддя. – Цього, що я чув, досить, щоб винести засуд. Але послухаймо ще останнього: Ірина!

І ген-ген за невидимою юрбою прозвучав голос:

– Рафаїл збудив у моїй душі тугу, якої я ніколи не знала. Дороговказівною зіркою він світитиме мені на небі життя мого аж до кінця моїх днів. Хай буде благословенне ім'я його! Хай буде благословенний спогад про нього!

Суддя всміхнувся, закрив течку і мовив:

– Гаразд! Почекаємо, як справиться з завданням своїм Вертопрах! – і швидким кроком вийшов із залі.

Цілий ранок ходив Рафаїл під враженням сну цього. Він здавав собі справу з того, що поставив Вертопраха перед цілим рядом завдань, що їх розв'язати буде не так легко, коли доведеться йому узгляднити власні зобов'язання і ті, що прийме він у

спадок від Рафаїла. Можливо, що він з усім швидше дасть собі раду. Але як же йому, Рафаїлові, до того часу полагодити заплутану банкову справу, як зробити, щоб відчепилися від нього з антирелігійною кампанією, як відкараськатись від нових допитів та анулювати підписаний ним протокол про участь у монархістській організації «Союз Архангела Михаїла», як полагодити ще плутанішу справу взаємин з Галею і Іриною? Треба виробити плян дій і для цього напружити всі фібри мозкового апарату, що дістався йому у спадок від не дуже морального, не дуже мудрого, може, але хитрого і вивертливого Андрона Лукича.

Над цим роздумуючи, наближався Рафаїл до водопаду, шум якого вже долинав до нього. У глибокій задумі своїй не помітив, що вже кілька хвилин стоїть перед ним, а усвідомивши, звів очі до блискучих полотен, якими спадала вода зі скель, вилискуючи проти сонця так яскраво, що боляче було дивитися, і раптом – здригнувся.

Із-за сліпучих полотен у срібному панцері, у красі понадземній, що перекинулась у раптовий жах, у сяйві такому нестерпучо-ясному, що мозок розривався на частки, виступив і став проти нього з мечем у простягнутій руці – архистратиг Михаїл.

Не витримало земне тіло Рафаїла тієї краси, того жаху і мертво впало на землю, а сам він вийшов з нього, став поруч побратима, залитий сяйвом білих крил своїх, щоб разом з ним навіки повернутися до щасливих озер, що свічадами відбивають славу Господню, до того краю, де нема ні помсти, ні ненависти, ні ревнощів, ані провини і кари за неї, і так

завершив круг свого короткого земного скитання, повертаючи тіло Вертопрахові, що мав зорієнтуватися в новій ситуації і розв'язати – невідомо ще, як – складні питання, що за той час назріли.

Липень 1947 р., Льойташ, Тіроль.

ПРИМІТКИ

Есе та новели Освальда-Еккарда Бурггарда (українського поета, літературознавця та перекладача німецького походження, відомого також за псевдонімом Юрій Клен; 1891-1947) представлено тут за виданням: *Юрій Клен. Твори. 3 том. За редакцією Євгена Маланюка. 1960. Торонто, Канада. Фундація імені Юрія Клена.*

Загалом це канадське видання творів Клена є чотиритомником. Есе в нім представлено у категорії «Нариси». Але на думку упорядника даної публікації, ці твори є саме есе, а не нарисами. Ці чотири есе та чотири новели Юрій Клен написав у Німеччині, в останні місяці свого життя.

Поміщені нижче коментарі до слів та фраз, позначених у тексті зірочками (*), додані упорядником даної інтернетної публікації 2019 року.

Дряпіжний – хижий.

Концентрак – концентраційний табір.

Денунціація – донос, наклеп.

Ганді – Могандас Карамчанд Ганді (Магатма Ганді, 1869-1948) — індійський державний і політичний діяч, національний герой. Один із керівників та ідеологів національно-визвольних рухів Індії. Сформулював філософію ненасилля, що вплинула на національні та міжнародні рухи прихильників мирних змін.

Зрезигнувати – відмовитися, зректися.

«Залізна церква» – храм Іоанна Златоуста, котрий з 1871 по 1934 рік знаходився в районі Єврейського базару в Києві. Був знищений радянською владою. На її місці збудували будинок цирку.

В який же то далекий куток світу закинула мене доля на заслання! – Під час Першої світової війни українські німці російською владою були вислані у заслання, зокрема в північні губернії Росії. Юрій Клен, будучи за походженням німцем, відбував заслання в Архангельській губернії. Саме там він усвідомив величезну різницю між росіянами та українцями.

... приятель мій Зеров... – Микола Зеров (1890-1937) – український поет, літературознавець, літературний критик, майстер сонетної форми та перекладач античної поезії. Лідер «неокласиків», до яких належав і Юрій Клен. Жертва сталінського терору.

Кустодій – вартовий.

Навколо нас кати... – От повний текст цього сонету:

Свічки і теплий чад. З високих хор
Лунає спів туги і безнадії;
Навколо нас – кати і кустодії,
Синедріон, і кесар, і претор.

Це долі нашої смутний узор,
Це нам пересторогу півень піє,
Для нас на дворищі багаття тліє
І слуг гуде архієрейський хор.

І темний ряд євангельських історій
Звучить як низка тонких алегорій
Про наші підлі і скупі часи.

А за дверми, на цвинтарі, в притворі
Весна і дзвін, дитячі голоси
І в вогкому повітрі вогкі зорі.

Весни такої не було й не буде... – Рядок з віршу
«Давня весна». От увесь його текст:

Була весна весела, щедра, мила,
Промінням грала, сипала квітки,
Вона летіла хутко, мов стокрила,
За нею вслід співучії пташки!

Все ожило, усе загомонило –
Зелений шум, веселая луна!
Співало все, сміялось і бриніло,
А я лежала хвора й самотна.

Я думала: «Весна для всіх настала,
Дарунки всім несе вона, ясна,
Для мене тільки дару не придбала,
Мене забула радісна весна».

Ні, не забула! У вікно до мене
Заглянули від яблуні гілки,
Замиготіло листячко зелене,
Посипались білесенькі квітки.

Прилинув вітер, і в тісній хатині
Він про весняну волю заспівав,
А з ним прилинули пісні пташині,
І любий гай свій відгук з ним прислав.

Моя душа ніколи не забуде
Того дарунку, що весна дала;
Весни такої не було й не буде,
Як та була, що за вікном цвіла.

Дилювіяльні часи – тобто, тут, прадавні, доісторичні часи (від слова «делювій», що означає – продукти вивітрювання гірських порід (глина, пісок, щебінь та ін.), наноси, що утворюються біля підніжжя та на нижніх частинах схилів висот унаслідок змивання зруйнованих гірських порід з верхніх частин цих схилів дощовими потоками й талими сніговими водами, а також під впливом сили тяжіння, морозного зсуву та текучості ґрунту).

Фризієр – перукар.

Parvenus – вискочки (латин.)

Сивіла – у стародавніх греків, римлян і деяких інших народів – легендарна жінка-віщунка.

Сугестія – вплив на волю і почуття людини; навіювання.

Фама – поговор, поголоска (з грецької).

ГПУ – Главное Политическое Управление (українською ДПУ – Державне Політичне Управління) – відомство державної безпеки (спец. служба) при НКВС. В Україні утворене за постановою ВУЦВК від 22 березня 1922 при НКВС УСРР замість скасованої ВУЧК.

Перетрактація – переговори, домовлення.

Консеквенція – висновок, підсумок, наслідок.

Контумелія – contumel – образа (латин).

Кондоленція – жаль, співчуття.

Інфлягрантний – inflagranti – на гарячому, на місці злочину, зненацька (нім.)

Толерація – терпіння.

Копуляція – зв'язок.

Загумінковий – провінціальний.

Гайстер – лелека, чорногуз.

Швагрова – зовиця, братова, своячка – сестра чоловіка.

Гзимс – карниз.

Полутригер – довгий, вузький, дуже легкий човен з виносними кочетами і рухливими сидіннями.

Кодола – линва.

Товій – персонаж книги Товіта (повчальної другоканонічної книги Ветхого Завіту), розділів. 4-12 і 14; син Товіта. Батько послав його за боргом до міста Екбатана. Його провідником був ангел Рафаїл, який дорогою влаштував його весілля і допоміг йому зцілити батька від сліпоти.

Здецидуватися – наважитися, вирішити.

Кацетник – арештант.

Сконстернований – вражений.

Ціхований – характерний.